



## KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi*

*The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research*

Sayı/Issue 17 (Ağustos/August 2024), s. 250-273.

Geliş Tarihi-Received: 28.05.2024

Kabul Tarihi-Accepted: 13.07.2024

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.220

# Osmanlı Devleti'nde ve İran'da Misyonerlik Faaliyetleri\*

*Missionary Activities in the Ottoman Empire and Iran in the 19th Century*

Mine ÇAĞIR BENLİ\*\*

Öz

Bu makalede, Osmanlı Devleti'nde ve İran Kaçar Hanedanı'nda (1794-1925) kurulan misyoner okullarının faaliyetleri incelenecektir. On dokuzuncu yüzyılda açılan okulların hangi mezhebi temsil ettiği, okul ve öğrenci sayıları, işlenen dersler analiz edilecektir. Bu çalışmayla Osmanlı ve İran devletlerine gelen misyonerlerin açtığı okulların amaçları karşılaştırılacaktır. On dokuzuncu yüzyılda misyonerler, ait oldukları ülkelerden gördükleri büyük destekler sayesinde dikkate değer başarılar göstermiştir. Bu dönemde, misyonerlik çalışmaları sistematik bir şekilde, Amerikalılar ve Avrupa ülkelerinin temsilcileri tarafından Osmanlı ve İran devletlerinde yürütülmüştür. Bahsedilen bölgelerde, misyonerlik faaliyetlerinin on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren aşırıya ulaştığı görülmektedir. Bu çalışma, Türkçe, Farsça ve İngilizce olarak üç dilli literatür ve kaynak taraması yapılarak oluşturulmuş, aynı zamanda Osmanlı ve İran arşiv kayıtları dikkate alınarak hazırlanmıştır. Bugüne kadar, İran ve Osmanlı devletlerinin misyoner okullarıyla alakalı müstakil çalışmalar vardır. Ancak bu iki devletin misyoner okullarının mukayese yapılarak karşılaştırılması olarak incelenmesi sık rastladığımız bir konu değildir. Makalenin temel amacı, karşılaştırmalı tarih metodunu uygulayarak Osmanlı ve İran devletlerinde misyonerlik çalışmalarının paralel ilerleyip ilerlemediğinin analiz ve sentezini yapmaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Osmanlı Devleti, İran, misyonerlik, eğitim, 19. yüzyıl.

**Abstract**

In this article, the activities of the missionary schools established in the Ottoman Empire and the Iranian Qajar Dynasty (1794-1925) will be examined. Which sect the schools opened in the nineteenth century represented, the number of schools and students, and the courses taught will be analyzed. In this study, the aims of the schools opened by missionaries coming to the Ottoman and Iranian states will be compared. In the nineteenth century, missionaries achieved remarkable success thanks to the great support they received from the countries to which they belonged. During this period, missionary work was systematically carried out in the Ottoman and Iranian states by Americans and representatives of European countries. It is seen that missionary activities in the mentioned regions have reached extreme levels since the mid-nineteenth century. This study was created by scanning trilingual literature and sources in Turkish, Persian and English, and

\* Bu makale, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında, Prof. Dr. Adem Ölmez danışmanlığında yürütülen, "Osmanlı ve İran'da (Kaçarlar) Modern Eğitimin Gelişimi (1848-1896)" adlı Doktora tezinden üretilmiştir. Bahsedilen tez çalışması, TÜBİTAK 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Burs Programı ile desteklenmiştir.

\*\* Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, e-posta: [minecagir3@gmail.com](mailto:minecagir3@gmail.com), ORCID: 0000-0003-1387-4949.

was also prepared by taking into account Ottoman and Iranian archive records. To date, there are independent studies on the missionary schools of Iran and the Ottoman states. However, comparative examination of the missionary schools of these two states is not a subject we often encounter. The main purpose of the article is to analyze and synthesize whether missionary work in the Ottoman and Iranian states progressed in parallel by applying the comparative history method.

**Keywords:** Ottoman Empire, Iran, missionary, education, 19th century.

## Giriş

Bilindiği gibi, on sekizinci asrın sonuna doğru, İslam coğrafyası başta olmak üzere değişik coğrafyalarda misyonerlik faaliyetleri yoğunlaşmaya başlamıştır. On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde, dünyanın çeşitli bölgelerinde çok daha erken tarihlerde ortaya çıkmış Katolik misyoner faaliyetlerine rakip olacak yeni Protestan misyoner teşkilatları kurulmuştur. Çeşitli misyonerlik faaliyetleri için “American Board of Commissioners for Foreign Mission” (American Board) adlı örgütün Boston’da 1810’da<sup>1</sup> temeli atılmıştır. Bu amaçla, İzmir’e Andover İlahiyat Okulundan mezun olan Levi Parsons ve Pliny Fisk adlı Amerikan misyonerler 9 Ocak 1920’de ayak basmıştır (Salt, 1985-86, s. 53-67; Yıldız, 2009, s. 23; Aksu, 2015).

Amerikan Board kuruluşundan yaklaşık 10 yıl sonra yüzünü Ortadoğu’ya çevirmiştir<sup>2</sup>. Bu yönelişte şüphesiz İngiliz misyonerlerin izinden gittiğinin göstergesidir. Misyonerlik teşkilatının kuruluşunda olduğu gibi ilk faaliyetlerinde de örnek aldığı, yardım himaye gördüğü merci İngiltere menşeli misyonerlik teşkilatlarıydı (Aksu, 2008, s. 293-316). Nitekim ilk faaliyet bölgesi olarak Hindistan’ın belirlenmesinde de onların etkisi vardı. “Hindistan Havarisi” olarak nitelendirilen İngiliz misyoner William Carey (1761-1834), Hindistan’da 1793 yılında kurduğu misyonlarda ekibiyle Hint dillerinin neredeyse tamamını öğrenerek İncil’i bu dillere tercüme etmiştir. Carey’in çalışmaları arasında matbaa kurarak İncil’i ve çeşitli dini risaleleri basmak, çocuklara ve gençlere yönelik basit tarzda okullar açmak vardı. (White, 1995, s. 11; Aksu, 2015, s. 16). Osmanlı-İngiliz siyasi ittifak ve ticaret anlaşmasının 1799’da imzalanmasının ardından İngiltere bölgedeki nüfuzunu kuvvetlendirmek amacıyla Ortadoğu’da çalışmak üzere misyoner teşkilatları kurmaya başlamıştır. Bunlardan *Church Missionary Society* ile *London Jews Society*, Malta Adası’nı merkez alan ciddi bir çalışma içerisine girmiştir. Hindistan’daki modeli Malta’da uygulamaya çalışan İngiliz misyonerler, Arapça başta olmak üzere yerel dilleri öğrenmiştir. Bunun sonucunda, Malta’da bir matbaa kurulmuş ve basit tarzda okullar açılmıştır (Buzpinar, 2003, s. 107-120; Aksu, 2015, s. 16).

American Board, William Jowet adlı misyoneri doğu kiliseleri hakkında araştırma yapmak ve bunlar hakkında raporlar yazmak için görevlendirmiştir. Jowet, öncelikle örgütün Malta’da bulunan matbaasında Osmanlı Devleti’nde dağıtmak üzere çeşitli dillerde binlerce *İncil* ve *Kitab-ı Mukaddes* bastırmıştır. Daha sonra Jowet, örgütün

<sup>1</sup> Amerika’da 1810 yılından önce kurulan misyonerlik teşkilatlanmalarının amacı, Kızılderililerin Hıristiyanlığı kabul etmelerini sağlamaktı. Böylece “dünyanın Evangelizasyonu/Hıristiyanlaştırılması” projesinin ülke içine denk düşen kısmı deruhte edilmiş olacaktı. Kızılderililerin Hıristiyanlaşması hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Stannard, 2004).

<sup>2</sup>Dernekler daha çok bugün “Ortadoğu” denilen bölgede çalışma yapmıştır. Son bir asırdır dünyanın en hareketli coğrafyası olarak kabul edebileceğimiz Ortadoğu’da siyasi dengelerin alt üst olmaya başlamasının ve Batılı güçler lehine yeni bir yapılanmaya gidilmesinin öncesinde, oradaki halk kitlelerinde gözle görülür bir takım zihniyet değişikliklerinin gözlemlendiği bilinmektedir. Bu değişikliklerin muharrikleri arasında, on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren bölgede faaliyetlerini yoğunlaştıran, Fransız-Katolik (Cizvit), Rus-Ortodoks, Alman, İngiliz ve Amerikalı-Protestan misyoner grupları önemli bir yer tutmaktadır. Irklar ve dinler/mezhepler mozaiği olan Ortadoğu’ya misyonerlerin yoğun ilgi göstermesinde dini gerekçelerin ön planda olduğu, ancak onların bir sarmal halinde başka hedef ve beklentilere de cevap verdikleri inkâr edilemez bir gerçektir. (Aksu, 2015, s. 14).

kendisinden istediği çalışmaları yapmak için Yunanistan, İran, Suriye, Filistin, Mısır ve Habeşistan'daki çeşitli azınlıklar arasında dolaşarak raporlar hazırlamış, azınlıklara elindeki kitapları dağıtmıştır (İnan, 2015, s. 51.)

Amerikalı misyonerlerin Hindistan tecrübesine bakıldığında zincire eklenen Ortadoğu halkasının, aslında devasa bir projenin önemli bir kesiti olduğu anlaşılacaktır. Felsefesi, *Tanrı'nın Krallığı* (Kingdom of God) tesis etmek olan ve kökleri on beşinci yüzyıla kadar inen bu projenin nihayet bulması ancak tüm dünyanın Protestanlaşması, dolayısıyla yeryüzünün İsa'nın gelişine hazırlanmasına bağlıydı. Bu doğrultuda hareket eden Amerikan misyoner teşkilatları Kuzey ve Güney Amerika kıtalarının ardından 1830'larda Çin ve Japonya gibi fevkalade ehemmiyetli kültürlerle de kapı aralamış oldu. Sırada İran ve Osmanlı toprakları vardı. Buralara da İngiliz meslektaşlarının yardımlarıyla girmiş oldular. Görüldüğü üzere Eski Dünya merkezli Haçlı ordularının ve misyonerlik faaliyetlerinin yerini bu defa merkez değiştirerek Yeni Dünya'dan başlayan, farklı metotları, kurumları ve söylemleri olan yeni bir Hıristiyanlaştırma devresi almıştır (Aksu, 2015, s. 17).

### 1. Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren maarif teşkilatlanmalarına paralel olarak misyonerlik faaliyetleri de hızlanmıştır. Misyoner faaliyetlerine bakıldığında özünün dini olduğu ve misyonerlerin de genelde din adamlarından oluştuğu düşünülmüştür. Ancak son yüzyıllarda, din adamlarının yanı sıra çoğu zaman bir doktor, öğretmen, hemşire, bazen de bir barış gönüllüsü, hatta araştırmacı görünümünde bilim insanı olarak görev yapan misyonerlere rastlamak mümkündür. Misyonerlere göre amaca ulaşmak için her yol ve her meslek mubahtır. Kendilerini *İncilin* bir askeri, bir hizmetkârı olarak gören misyonerlerin ana amacı yeryüzünde güçlü bir Hıristiyan topluluğu meydana getirmektir. Onlar bütün dünyayı Hıristiyanlaştırmak için çabalamıştır. Bunun için bilmeyenlere İncil'i öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine davet etmek veya kendi mezheplerine insan kazandırmak için çalışmıştır (Sezer, 1999, s. 169-183).

Misyonerlerin amaçlarına ulaşmak için en çok kullandıkları araçlar arasında *okul* önde gelir. Amerikalılar Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk okullarını 28 Temmuz 1824'te Beyrut'ta açmıştır (Kocabaşoğlu, 1989, 35; Ortaylı, 1982, s. 87). 1831 yılında ise Beyrut'tan İstanbul'a gelen William Goodell (1792-1867), 1832 yılında Rum kızlar için kendi evinde bir *gündüz* okulu kurmuştur. Ardından Osmanlı'da açılacak birçok okulu organize eden Benjamin (1807-1877) ve eşi Eliza Schneider<sup>3</sup>, 1834 yılında önce Bursa, sonra da İstanbul'a gelmiştir.

Amerikalı misyonerler tarafından 1834 yılında Beyoğlu'nda *Erkek Ermeni Okulu* hizmete açılmıştır. Bu okula sadece Ermeniler değil, Katolikler ve Rumlar da kabul edilmiştir. Yapılan şikayetler neticesinde bu okulun 1839 yılında kapatılmasından sonra Protestan Dr. Cyrus Hamlin (1811-1900) tarafından 1840'ta İstanbul Bebek'te *Seminary of the American Board* adında bir dini okul açılmıştır. Bu okul daha sonra kurulacak *Robert Kolejinin* çekirdeğini oluşturmuştur. Amerikan eğitimi verilen kolej, 1863'te İstanbul'da açılmıştır<sup>4</sup>. Kolejin ilk müdürü Hamlin'dir. Samuel Cox anılarında, okulun kuruluşunun

<sup>3</sup> Benjamin Schneider ile Eliza Cheney Abbott Schneider, 1846 yılında "Letters from Broosa, Asia Minor" adlı bir kitap yayımlamıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Benjamin Schneider, ikinci bölümde ise eşi Eliza Schneider tanıtılmış ve misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Kitabın son bölümünde, mektupların içeriğinden kısaca bahsedilmiştir (Ataş, 2022, s. 31-44).

<sup>4</sup> Cyrus Hamlin, anılarında "Türk idaresi, dört yüz yıldır Boğaz'ın bu muhteşem kıyılarının seçkin herhangi bir noktasının, herhangi bir Hıristiyan kuruluşunca zapt edilmekten korumuştur. Cizvitlerin bütün

önüne dikilen engelleri, Hamlin'in sabırlı, gayretli ve yorulmak bilmez çabalarıyla aştığını söylemiştir (Cox, 2010, s. 620). Hamlin, Amerika hükümetinin desteğini alarak siyasi müracaatlar ve teşebbüsler sonucunda, 1869'da binanın yapılmasına irade çıkartabilmiştir (BOA, HR. TO, 146/92, lef 2, 3.; Ergin, 1939-1940, c. I-II, s. 784; Hamlin, 2010, s. 61). Koleje, American Board misyoner teşkilatının önemli ismi Dr. M. Cristopher R. Robert'in adı verilmiştir (Hamlin, 2010, s. 236).

1870 yılı itibariyle diğer bir Amerikan misyoner derneği "Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church" (Presbyterian Board) ile American Board birlikte çalışmaya başlamıştır (Mutlu, 1999, s. 260). Örgütün koordineli ve gayretli çalışmaları sonucunda, Osmanlı Devleti'nde 1900 yılında 500'e yakın okul faaliyet göstermiştir (Alan, 2007, s. 464-475).

**Tablo 1.** Osmanlı Devleti'nde 1893 yılında bulunan Protestan Okulları (Mutlu, 1999, s. 271-75).

Kurulduğu Yıl	Kurulduğu Yer	Erkek Okul Sayısı	Kız Okul Sayısı	Erkek ve Kız Okulu	Cinsiyet Belirtilmeyen Okullar	Toplam
1863-1886	İstanbul Vilayeti			6		6
1294-1305	Manastır	2				2
1291	İzmit			1 (gece ve gündüz)		1
1290-1306	Kudüs		1 (sıbyan)	1		2
1273-1304	Suriye Vilayeti	5 (sıbyan) 8 (erkek) 4 (iptidai)	3	1 1 (İptidai)		22
1276-1305	Bitlis Vilayeti	4 1 (rüşdiye) 1 (iptidai)	2 1 (rüşdiye) 1 (iptidai)	12		22
-	Konya Vilayeti, Burdur					1
1266-1306	Beyrut Vilayeti	11 (1 gece ve gündüz)	7 (1 Gece 1 Gündüz)		15 1 (Mekteb-i Âli üç kısım) 2 (sıbyan)	36
1284-1302	Halep Vilayeti	11	4	5	1 (ilm-i ilahi)	21
-	Musul	1	1			2
1290-1303	Van	2	2			4
1273-1301	Ankara Vilayeti	6	1	1 (sıbyan)		8
-	Erzurum Vilayeti	2	1		20 (sıbyan)	23
1269-1286	Diyarbakır Vilayeti	1	1	1		3
1292	Hüdavendigar Vilayeti		2			2
1274-1301	Aydın Vilayeti	1	1	3	2	7
1288-1307	Ermeni Protestan Okulları		3 1(Rüşdiye)	1	13 (Ermeni) 1 (Sıbyan)	19
<b>Toplam</b>		64	34	34	39	181

1839 Tanzimat Fermanı ilan edilmeden önce, çok sesli Osmanlı toplumunda azınlık ve yabancı okulların varlığı çok önceye dayanmıştır. Ancak Osmanlı

hünerleri, entrikaları, politik güçleri ve baskılarına rağmen Müslüman kıskançlığı tarafından daima engellenmiştir" demiştir (Hamlin, 2010).

İmparatorluğu'nda yabancı okulların sayısı on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren artmaya başlamıştır. Yukarıda verilen tabloda, 1893 yılında önceden de kurulan 181 Amerikan Protestan Okulu tespit edilmiştir. 1310-1311 (1892-1893) yıllarına ait Vilâyât-ı Şâhâne'deki Mekâtib-i Ecnebiye'nin istatistiğine göre; Amerikan Okulları 127, Fransız 98, İngiliz 54, Alman 20, İtalyan 13<sup>5</sup>, Avusturya 8, Rus 5, İran 1 olarak gösterilmektedir<sup>6</sup>. 1885-1887 yılları arasında Osmanlı'nın Birleşik Devletler'in elçiliğini yapmış H. Samuel Sullivan Cox'ın verdiği bilançoya göre, Amerikan yüksek okul ve kolej adedi 35, leylî kız mektepleri 27, umumi mektepler 508'dir. Bu okulların öğrenci sayısı 25171 olarak belirtilmiştir (Tozlu, 1991, s. 77). Buna göre, her iki ülkenin de kaynaklarında tutarsızlık vardır.

Islahat Fermanı'nın ilan edildiği 1856 tarihine kadar, *London Church Missionary Society* örgütü tarafından kurulan İngiliz misyoner okullarının sayısı, vilayetlerinde toplamda sadece 10 civarındaydı (Mutlu, 1999, s. 215- 240). Bu okulların bazıları; 1829'da İzmir, 1839'da Kudüs, 1844'te Yafa, 1853'te Şam, 1856'da Nablus (erkek ve kız mektebi) şehirlerinde kurulmuştur. 1855'te İstanbul Ortaköy ve Balat'ta, 1863'te Hasköy'de de örgütün okulları açılmıştır (İstatistik-i Umumiye İdaresi, 1313, s. 83.; Mutlu, 1999, s. 215-240; Sevinç, 2007, s. 133).

Osmanlı topraklarında İngiliz okulları 1869 yılında 30'ken, 1897'de 60 olmuştur. 60 okulun 46'sı iptidaiye, 10'u rüşdiye, 4'ü idadidir. 1905 yılında ise İngiliz okulları zirve noktasına ulaşarak 115 civarlarına gelmiştir (İstatistik-i Umumiye İdaresi, 1313, s. 83; Mutlu, 1999, s. 215- 240; Sevinç, 2007, s. 133). Sadece Beyrut'ta *London Church Missionary Society* tarafından yürütülen kültürel faaliyetler neticesinde toplamda 43 okul kurulmuştur. Hatta II. Abdülhamid, 1902 yılındaki bir iradesinde, yabancı okulların bu derece artışına sebep olarak Kâmil ve Münif paşaların müsamahalı davranışlarının neden olduğunu açıkça isim vererek belirtmiştir (Mutlu, 1999, s. 216). 1903 yılı raporuna göre ise Bağdat ve Musul bölgesinde *Church Missionary Society*'ye ait 141 misyonerin 183 yerli-yabancı ve 1111 muhbir ile çalıştığı, yine bölgede 75 okulda 4600 öğrenciye eğitim verildiği görülmektedir (Bolat ve Ayaz, 2017, s. 105-117).

Osmanlı Devleti içerisinde eski misyoner cemiyetler arasında *Fransız Katolikleri* vardır. Fransa'da on altıncı yüzyıldan sonra Cizvitlerin yükselişe geçmesiyle Katolik propagandası en üst noktaya ulaşmıştır. Cizvitler, Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya verdiği kapitülasyonları (1528-1604-1673 ve 1740) kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır. Bu gayretler neticesinde on dokuzuncu yüzyılda Fransız tarikatlarının sayıları 50'ye ulaşmıştır. Fransız konsolosların desteğini arkasına alan bu misyonerler, onların sayesinde 1869 yılına gelene kadar 76 okul açmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilan edilen Islahat Fermanı'nın getirdiği hükümler bu cemaatlerin rahatlamasına sebebiyet verdiği için cemaat sayıları giderek artış göstermiştir. Buna göre, Fransa destekli cemaatler 1876'da 93, 1905'te ise 198 sayısına ulaşmıştır (Mutlu, 1999, s. 116-121).

Alman birliği kurulana kadar Osmanlı Devleti'nde 11 adet Alman cemaati okul tesis edilmiştir (Mutlu, 1999, s. 77). 1835 yılında Yüzbaşı Moltke ile başlayan 1883'te General Goltz ile hızlanan Osmanlı askeri ve ekonomik iş birliği, Almanların müttefik olarak değerlendirilmesine sebebiyet vermiştir. II. Wilhelm'in İstanbul ziyareti ve

<sup>5</sup> On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında siyasi birliğini kuran İtalya da çok geçmeden bu mücadeleye katılmıştır. 1861'de İstanbul, 1863'te Hatay'da birer okul açarak faaliyetlerine başlayan İtalyanların 1903 yılında himaye ettikleri okul sayısı 43'e ulaşmıştır (Haydaroğlu, 1989, s. 566; İnan, 2015, s. 48).

<sup>6</sup> Maarif-i Umumiye Nezâreti idaresinde bulunan mekâtib-i ibtidâiye, rüşdiye, idâdiye, âliye ile mekâtib-i hususiye ve ecnebiyenin ve Dersaadet'de tahriri icra kılınan ve taşrada mevcut bulunan kütüphanelerin istatistiki, Matbaa-i Osmaniye, Dersâadet, 1310-1311, s. 55.

Osmanlı Devleti'nde bilhassa demiryolu faaliyetleri olmak üzere özellikle 1890'lardan itibaren bu ilişki yalnızca askeri alanda kalmayıp, aynı zamanda ekonomik ve kültürel bir hüviyet kazanmıştır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus ise Almanların siyasi birliklerini diğer emperyal güçlere kıyasla görece geç bir dönemde (1871) tamamlamasıdır. Bu sebepten dolayı Almanların, Osmanlı Devleti'ndeki kültürel etkileri özellikle Avrupa'daki rakipleri olarak gösterilebilecek olan İngiltere, Fransa gibi ülkelere nazaran çok daha yüzeysel kalmıştır. Çünkü bu iki devlet neredeyse Osmanlı Devleti'ni hemen hemen her alanda etkileri altına almıştır (Mutlu, 1999, s. 78-79). Almanlar, 19. yüzyıldan itibaren başta İstanbul olmak üzere İzmir, Beyrut, Selanik bölgelerinde ilk ve ortaokul seviyesinde okullar açmıştır. 1871 yılına kadar, bütün Osmanlı Devleti sınırları dahilinde 10 civarında bulunan okullarının 6'sı Kudüs'teydi (Mutlu, 1999, s. 78-79). Böylece Osmanlı Devleti'nde misyoner okulları imparatorluğun tamamını esir almıştır. Bu dönemde Avrupa ve Amerika kurum ve cemaatleri Osmanlı eğitim kurumlarının yerini doldurmaya ve kemikleşmiş bir yer edinmek için çaba sarf etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde misyonerlerin kızlara yönelik eğitimi önemli yer tutar. İstanbul'da 1858 yılına kadar bir kız rüşdiyesi açılana kadar, kızlar için geleneksel mekteplerin dışında ve evlerde verilen özel dersler haricinde okuma olanağı yoktu<sup>7</sup>. *Amerikan Board* misyonerlerinin kız çocuklarının eğitime yönelik ilk girişimi İstanbul'da 1832 Mayıs'ında, William Goodell ve eşinin, Rum ailelerin kızlarına eğitim vermek için kendi evlerinde oluşturdukları bir sınıfta başlamıştır (Alan ve Bolat, 2011, s. 105-117). Birkaç gün içinde Bayan Goodell'in 25 öğrencisi olmuştur. Ancak Hristiyan dindarların, kızların okumasına yönelik tavırları yüzünden, bir süre sonra bu girişim başarısız olmuştur. Kızların eğitilmesi düşüncesinde ısrar eden Bay ve Bayan Goodell, 1845 Ekim'inde, *İstanbul Kolejinin* (Constantinople College) temelini oluşturan okulu açmıştır (Taşkın, 2020, s. 877-896).

William Goodell'in 1845'te İstanbul'da bir kız okulu açmasında sonra misyonerler, kadınların eğitilmesi için Anadolu'da da okulların açılmasına karar verdi. *Maraş Merkezi Türkiye Kız Koleji, Urfa Kız Okulu, Adana Kız Okulu, Bitlis Kız Lisesi, Erzurum Kız Amerikan Okulu, Bursa Amerikan Kız Koleji, Adapazarı Amerikan Kız Okulu, Merzifon Kız Yatılı Okulu*<sup>8</sup>, *Haçin* (Saimbeyli) Kız Okulu, *Talas Kız Yatılı Okulu, Mardin Kız Okulu* olmak üzere toplamda on bir adet kız okulu açıldı (Taşkın, 2020, s. 878). 1871 yılında Arnavutköy'de İstanbul *Amerikan Kız Koleji* adında bir Kız Protestan Okulu daha kuruldu (Toprak, 1999, s. 48-50; Biçer, 2016, s. 50-53; Yenişehirlioğlu, 2013, s. 121-130). Böylece bu okullar ciddi, sayılara ulaşarak hızla arttı (Mutlu, 1999, s. 265-275).

Misyoner okulları yalnızca Hristiyanlara değil, aynı zamanda Müslüman çocuklara da eğitim vermiştir. Mesela *Constantinople College* az da olsa Müslüman kızların kayıt yapıldığı bilinmektedir (Samuel, 1911, s. 353). Bunun dışında *Antep Kız*

<sup>7</sup> Devlet İstatistik Enstitüsü, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924", haz. Mehmet Öznur Alkan, *Tarihi İstatistikler Dizisi*, 6, (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000).

<sup>8</sup> Merzifon'da Protestan Kilisesine bağlı olarak faaliyetlerine devam eden ve Protestan cemaatine ait ilkokulun, 1871 yılında 100 erkek, 65 kız; 1872 yılında toplam 170 öğrencisi vardır. Öğrencilerin bir kısmına üst sınıflarda cebir, ahlak felsefesi, Jones ilmihi/Catechismi dersleri okutulmuştur. Misyonerler, bu ilkokulu Merzifon Ruhban Okulunu besleyen bir kaynak olarak görmüştür. Bunun sonucu olarak da ruhban okulundan mezun olanlar, bu ilk okulda öğretmen olabilmıştır. Ayrıca, Merzifon Yatılı Kızlar Okulu mezunları da ilkokulda öğretmenlik yapabilmıştır. 1875 yılında ilkokulun öğrenci sayısı 250'ye ulaşmıştır. Merzifon'da kurulan misyoner okulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan, Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2002.

Okulunda öğretmen Varteni'nin öğrencileri arasında Müslüman kızların da olduğu belirtilmiştir. Dersler genellikle okuma ve dikiş dikmeyle alakalıdır (Stone, 1984, s. 99).

Osmanlı Devleti'nde yaşanan Müslüman çocuklarının yabancı okullara gitmek istemesindeki nedenlerden biri dildi. 25 Mart 1866'da rüştiye mekteplerinde Osmanlıca, Arapça ve Farsça öğrenen kimi öğrenciler Fransızca öğrenmek istedikleri için Galata ve Beyoğlu'nda yabancı okullara giderken, bazı devlet memurları da yine dil öğrenmek amacıyla Galata ve Beyoğlu'ndaki Avrupalılarla temas kurmuştur (İ.DH.547/38078).<sup>9</sup> Bunu sakıncalı gören yetkililer, o sırada kurulması planlanan dil okulunun açılışını hızlandırmıştır. 1866'da açılan Lisan Mektebi'nin asıl amacı bürokrasiye yabancı dil bilen elemanlar yetiştirmektir.<sup>10</sup> Okulun, aynı zamanda yabancı dil öğrenmek isteyen öğrenci ve memurları İstanbul'da yaşayan Avrupalılardan uzak tutma işlevini de üstlenmesi beklenmekteydi (İ.DH.547/38078).

Misyoner faaliyetlerinin yoğunlaştığı yerler, vilayetler ile yabancı nüfusu barındıran liman kentleri olmuştur. Bu kentlerin ticari ortamında kendilerine bir yer kapma isteği, Müslüman çocukları yabancı dil bilmeye yönlendirmiştir. Örneğin 1869'da Kudüs Kaza İdaresi, Kudüs Rüştiye Mektebinin programına Fransızca dersinin konulmasını ve bu dili öğretecek Yusuf Ferik Efendi'nin öğretmen olarak atanmasını istemiştir. Maarif Nezareti, ticari bir konuma sahip olmamasına rağmen Kudüs'te yabancıların çokluğu nedeniyle bu isteği kabul etmiştir (İ.DH.606/42205/2, 26 Ocak 1870). Maarif Nazırı Safvet Paşa, 26 Temmuz 1869 tarihinde Sadrazam'a gönderdiği bir yazıda, İzmir ve Beyrut gibi ticaretin yoğun olduğu şehirlerde Fransızca dil bilgisine duyulan talebin; Müslüman halkta, çocuklarını yabancı okullara gönderme eğilimini artırdığına dikkat çekmiştir (İ.DH.606/42205/1). Bunun neticesinde, 27 Ocak 1870 tarihli iradeyle liman kentleri ile yabancı nüfusun yoğun olduğu şehirlerde rüştiye mekteplerinin müfredatına Fransızca dersi eklenmiştir (Somel, 2019, s. 82; Uyanık, 2017, s. 1-29).

Bu bağlamda devleti harekete geçiren önemli faktörlerden biri de vilayetlerdeki yabancı misyoner okullarıydı. Vilayetlerdeki ilk "modern" okullar yabancıların okullarıydı, dolayısıyla bunlar kendilerinden sonra kurulan kurumlar için standardı belirlemiş oluyordular. Yabancı okulların örnek model olarak etkisi öncelikle yerel azınlık gruplarında ve sonra da gelişmekte olan iyi niyetli Müslüman toplumlarında hissedildi. Bu Müslüman toplumlar genellikle az sayıda okulu finanse edebilecek durumdaydılar; kurulmuş olan okullar eğitimde görece Müslüman pasifliğinin kanıtı olan istisnalardı. Dolayısıyla halkın büyük kısmına eğitim verebilme sorumluluğu devlete düşüyordu. Devleti harekete geçiren en büyük etken, yabancı misyoner okullarının ısrarcı ve doğrudan hissedilen mevcudiyeti olmuştur (Fortna, 2005, 75).

İlk zamanlar açılan misyoner okulları karşısında belirli bir politikası olmayan Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra hakimiyeti altında faaliyet gösteren yerli ve yabancı misyoner okullarında denetim saptamak ve buraları kontrol altında tutmak için kanunlar çıkarmaya başlamıştır. Buna örnek olarak 1857 yılında misyonerlerin şehirlerde sokak ortasında vaaz vermelerine ve izinsiz matbaa kurmalarına yasak getirilmiştir. Ülke içerisinde bütün okul ve yayınları denetlemek için 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi oluşturmuştur. Bu nizamnamenin 129.

<sup>9</sup> Bürokrasiye dil bilen kişiler yetiştirmek üzere, 1857'de Paris'te Mekteb-i Osmânî kurulmuştu. Ayrıntıları için bkz. Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmânî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt V, İstanbul, 1986, s. 83-160.

<sup>10</sup> Lisan Mektebi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 44, 2008, s. 77-98.

maddesi, özellikle misyonerlerin açmış olduğu okulların denetimi ve yayınlarının kontrolü ile ilgiliydi. Ayrıca nizamname ile tüm okul diplomalarının Osmanlı Maarif Nezaretince onaylanması zorunluluğu getirilmiştir. Nizamnamenin bu bölümünde yabancı okullar açılırken gerekli olan şartlar belirlenmiştir (Mahmud Cevad, 1338, s. 493; Akyüz, 2008, s. 173-176; Haydaroğlu, 1990, s. 29) Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tüm bu önlemler bölgede faaliyet gösteren misyonerlerin tepkisini çekmiştir. Bunun sonucu olarak misyonerler mensup oldukları devletlere başvurarak onların koruyuculuğu altında bu sorunları çözmeye çalışmıştır. Daha önce misyon faaliyetlerinin önünün alınması için alınan tedbirler yeterli gelmeyince bu sefer sadece misyoner okullarını denetlemek için 1886 yılında Mekatib-i Ecnebiye ve Gayri Müslime Müfettişliği kurulmuştur. Bu kurum başına, bir Osmanlı Hıristiyan devlet görevlisi getirilerek faaliyetlerine başlamıştır. Ancak bu kurum, misyonerlerin çabaları ve konsoloslukların misyonerlik çalışmalarına desteği yüzünden pek fazla etkisi bulunmamıştır (Dalyan, 2012, s. 15).

Samuel Cox, "Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887" adlı eserinde, Batı Asya'nın yabancı eğitim ve ilerlemeye yönelik diğer etkilere karşı Müslüman mücadelesine başlamakta olduğunu belirtmektedir. Cox devamında, Osmanlı nazırlarının fermanları padişahın fikriyle ne kadar uyussa, padişah İstanbul'daki ilerleme karşıtı hiyerarşik unsurdan ne denli etkilense de sessizce, Toros ve Nuseyriye dağları gibi şiddetli Müslüman fanatiklerin yaşadıkları -diplomatik ve idari merkezlerden çok uzak- ücra yerlerde, Katolik ve Protestan öğretmenlerin nüfuzunu ortadan kaldırmaya yönelik birlikte yürütülen bir çaba olduğunu söylemektedir. Son zamanlarda Türklerin de telgraf kullandığını, daha iyi yollar inşa ettiğini, askerlerini en iyi tüfeklerle teçhiz ettiğini belirten Cox, sonuç olarak, yabancı eğitime yönelik kıskançlık, yabancı okulların ortadan kaldırılması şeklini aldığını eklemektedir.<sup>11</sup>

## 2. İran'da Misyonerlik Çalışmaları

İran'da Kaçar Hanedanlığı (1794-1925) tarafından modern eğitimin başlatılmasına yönelik ilk adımlar, veliaht Abbas Mirza Naibüssaltana<sup>12</sup> (1789-1833) ve bakanı Mirza Ebu'l-Kasım Farahani (Kaimakam)<sup>13</sup> (ö. 1835) döneminde atılmıştır. Özellikle yurtdışına öğrenci gönderilerek ve İran askerlerini eğiterek bu işe başlanmıştır. Veliaht Abbas Mirza tarafından *nizam-ı cedid* ordusu kurulmuştur. Başlangıçta İran'da modern okulların tanıtılmasına yönelik adımları çoğunlukla yabancılar atmıştır. 1830'lardan on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar, Amerikan, Fransız, İngiliz, Alman ve Rus okulları, modern ilk ve orta öğretimin önce etnik azınlıklara ve daha sonra üst ve orta sınıf İranlılara getirildiği ana kanallardı (Shahvar, 2009, s. 27).

Muhammed Şah (1834-1848) tahta geçtiğinde, veliaht olarak ölen babası Abbas Mirza'nın Avrupa askeri ve teknolojik gelişmelerini benimsemiştir. Ancak reformları, babasının teşebbüsleri kadar kapsamlı değildi. Şah, neredeyse yalnızca Avrupa askeri teknolojisinin ithalatına odaklanmıştı. Bu dönemde Avrupa eğitiminin başlatılmasına ilişkin en önemli gelişme, Amerikalı ve Avrupalı misyonerler tarafından kurulan

<sup>11</sup> Cox, 2010, s. 631.

<sup>12</sup> Feht Ali Şah'ın yeteneksiz ve bilgisiz bir idareci olmasına rağmen, oğlu Abbas Mirza'nın askeri ve siyasi alandaki kabiliyeti neticesinde, Kaçar Hanlığı varlığını devam ettirdi. Abbas Mirza, resmi veliaht olduğu için, bu tercihte, kişisel kabiliyetlerinin yanı sıra, annesinin Kaçar Türklerinden olması da önemli rol oynamıştı. Ancak, 1833'te tahta çıkamadan vefat etti (İpek, 2010, s. 28. Abbas Mirza dönemindeki siyasi ilişkiler hakkında bkz. (Tala, 1400 (2021).

<sup>13</sup> Mirza Ebu'l-Kasım Farahani, esasında İran'daki ilk yenilik hareketlerinin gerçek öncüsü olarak kabul edilmektedir. (Nefisi, c. II, 1344 (1928), s. 81-92; Kılıç, 2006, s. 19).



okullardır. Bu okullar İran'daki ilk batılı tarzda kurulan eğitim kurumlarıydı (Ringer, 1998, s. 96).

Muhammed Şah'ın Fransız ve Amerikan eğitim ve dini faaliyetleriyle ilişkileri, Avrupa eğitiminin yararları ve tehlikelerine yönelik tutumunu ortaya koymaktadır. Daha önce 1811 yılında iki öğrencinin İngiltere'ye gitmesinin ardından, az ve sık sık yurt dışına öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir. Muhammed Şah döneminde ise 1845 yılından itibaren Fransa'ya 5 öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrencilerden Hüseyin Kuli Han ve Mirza Zeki, askeri eğitim almıştır. Diğer üç kişiden Mirza Rıza ve Muhammed Ali Ağa *maden mühendisi*, Mirza Yahya *tıp* doktoru olmuştur. Diğer Avrupa ülkelerine gönderilen ve aynı zamanda devlet tarafından burslu üç öğrenciden biri İngiltere'ye giden Mirza Sadık'tır ve orada tıp okumuştur. Bunların dışında, 1840'ların ortalarında Muhammed Hüseyin Bey Afşar, *şeker üretimi* için Rusya'ya gitmiştir. Ebulhasan Gaffari Nakkaşbaşı<sup>14</sup> ise *teknik ressamlık* için İtalya'da eğitim almıştır (Menashri, 1992, 47; Ardekani, 1965, s. 592-98; Tabatabai, 20 Temmuz 1933). Muhammed Şah döneminde yurt dışına gönderilen öğrencileri, Muhammed Ferhad Atai, *The Sending of Iranian Students to Europe*, adlı doktora tezinde on üç kişi olarak tespit etmiştir. 1836-1838-1845-1843 yıllarında giden öğrenciler arasında Atai'nin (1992, s. 228-29) tespitine göre, Osmanlı Devleti'ne gelen İranlı öğrenci yoktur (Çağır, 2023, s. 76-110).

Bu dönemde şehzade ve devletin ileri gelenlerinin çocukları Avrupa devletlerinde eğitim almak için gönderilmiştir. Zamanla, İngilizce ve Fransızca devlet görevlilerince bilinmesi gereken zaruri diller olmuştur. Özellikle Fransızcaya yönelinmiş ve böylece Fransa okulları daha çok gelişmiştir. Bunların sonucunda, İran üzerinde Fransız etkisi daha da artmıştır (Sadık, 1334 (1955), s. 124; Sarıkçıoğlu, 2020, s. 33)

Muhammed Şah, kuşkusuz, Avrupa hükümetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dini azınlıklar üzerinde koruma ilan ettiklerinin ve dolayısıyla Osmanlı hükümetinin otoritesinin bir kısmını gasp ettiklerinin farkındaydı. Feth Ali Şah döneminde, Christian Georgia'nın kendisini Rusya'nın himayesi altında ilan ederek İran'dan ayrıldığını da unutmamıştı. İran'daki dini azınlıkları savunmadaki başarısızlık, açıkça tehlikeli siyasi yankılara yol açabilirdi. Bu nedenle Muhammed Şah, iyi niyet göstergesi olarak misyonerlik faaliyetlerini desteklemek durumunda kalmıştı. Ancak ordusunu eğitmek adına Fransız desteği ve yardımı almak için endişeliydi. Fransızları defalarca İran'a askeri ve teknik misyonlar göndermeye çağırmıştı. Muhammed Şah'ın korumasını Azerbaycan'da yaşayan Fransız teknisyenlere uzatması, sadece Fransızların kötü niyetli faaliyetlerine değil, İran'da teknik bilgi birikiminin ilerlemesini teşvik ettiği iddiasını desteklemektedir. Muhammed Şah'ın Fransa ile yakın iş birliği arzusunun derecesi, yerli İranlı Hristiyanların güçlü itirazlarına rağmen korumayı Fransız misyonerlik faaliyetlerine genişletmesi ile ortaya çıkıyor (Ringer, 1998, s. 113-114).

Yabancı misyonerlere ve eğitim faaliyetlerine kraliyet desteği, birkaç nedenden dolayı verilmiştir. Birincisi, yabancı misyonlara destek açıkça Muhammed Şah'ın dış politikasının bir unsuru olmuştur. Muhammed Şah, Avrupa'nın misyonlara olan

<sup>14</sup> *Saniülmülk* lakaplı Ebulhasan, 1814 yılında Kaşanlı büyük sanatçı ve devlet adamlarından oluşan soylu bir ailenin çocuğu olarak Kaşan'da dünyaya geldi. Büyük ressam ve grafik sanatçısı kendi tekniğini ve bakış açısını geliştirmeden önce, *İsfahan Resim Okulunda* eğitim aldı. 1846 yıllarında İtalya'ya resim eğitimi almak üzere gönderildi. 1851'de Emir Kebir'in düşüşünden hemen sonra, İran'a döndü ve yeni kurulan Tahrân çarşısı kompleksinde *Daru'l-Sanayi*de ilk modern stüdyoyu kurdu. Böylece İran'ın ilk modern resim okulunun kurucusu oldu. Kendi stüdyosunda yeni tarzını çıraklarına öğretti ve her cuma halkı yeni sanat eserini görmeye davet etti. Sadece çizim ve resim değil, aynı zamanda grafik sanatlar, matbaa ve taş baskı alanlarında eğitim verdi. Taş baskı çoğaltmalar için sipariş aldı (Amanat, 2022, s. 320).

ilgisinin ve desteğinin son derece farkındaydı. Avrupalı güçler, İran'daki Avrupa ve Amerikan misyonlarını korumak için diplomatik eylemde bulunmaya istekliydi. 1833 yılında İran'a eşiyile birlikte gelen Papaz Perkins'in günlüğünde elde ettiğimiz bilgiye göre, öyle de oldu. Amerikan Misyonu, Tebriz'deki İngiliz Büyükelçi Sir John McNeil korumasından yararlandı<sup>15</sup> (Perkins, 1861, s. 29). Ayrıca İran'ı ziyaret edecek Fransız elçilerin her ikisi de şahı Fransız *Lazarist* misyonerlerini desteklemeye davet etmiştir (Ringer, 1998, s. 113).

Bu doğrultuda, Lazaristler<sup>16</sup> de 1839'da Tebriz'de 14 öğrenciyle ilk okullarını kurmuştur. Buna, 1840'ta Urmiye'de 1, İsfahan'da 2 okul daha eklenmiştir. Aynı cemaat, 1848 yılında erkek öğrencilere mahsus 26, kız öğrencilere ait 6 okul daha kurarak oldukça yüksek sayılara ulaşmıştır. 1861'de Tahran'da *Saint Louis Okulu* açılmıştır. 1882'de Salmas ve Urmiye'de *Lazarist* okul sayısı 84'e çıkmıştır. Böylece İran'ın çeşitli bölgelerine, Tebriz, Urmiye, İsfahan, Salmas ve Tahran olmak üzere Lazarist okulları yayılmıştır (Ardekani, C. I, 1370 (1991), s. 367).

Tebriz'de *Daru'l-İlmi Şinasi Milel* adındaki okul *Lazarist Fransuva Cemiyeti* tarafından kurulduğu bilinmektedir. Bu okul, her dinden bütün İranlılara açık olmasıyla ünlüdür. Bu okulda Velihaht Nasırüddin Mirza'nın eğitim görmüş olması konumuz açısından önemlidir. Nasırüddin Mirza'nın annesi Malek Cihan Hanım (Mehd-i Ulya) tarafından Fransızca öğrenmek için gönderilmiştir. Bu okula bağlı beş okul daha vardı (Sarıkçioğlu, 2021, s. 172.) *Medaris-i Anuşirovan*, 1893'te erkek öğrenciler için kurulmuştur. Ayrıca *Medaris-i Lazarist* 1904 yılında kurulmuştur. Erkek kısmı, 3 Ermeni ve 7 Müslüman öğrenciyle oluşturulmuştur. Okulların müfredatı; antik ve modern Asurca, Farsça, Fransızca, felsefe, aritmetik, coğrafya, kilise tarihi, teoloji ve din dersleriydi. Kız Lazarist okullarında müfredat; Asurca, Farsça ve Fransızca, dikiş ve örgü, pamuk iplik ve sabun yapımı, yemek pişirmeydi (Hadidi, 2012, s. 178-181).

Lazaristler, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde benzer şekilde faaliyetlerini sürdürmüştür. On dokuzuncu yüzyılın başından itibaren bir lise olarak *Saint Benoit Fransız Koleji*ne bağlı rahiplerce *Lazarist Fransız Okulu* kurulmaya çalışılmıştır. Okula 1804'te 12 öğrenci kaydedilmiştir. 1806 yılında ise bu sayı 60'a ulaşmıştır. Öğrencilerin çoğu Galata'nın önde gelen soylu ailelerin çocuklarıdır.<sup>17</sup> Ancak kolej, 1840-1867 yılları arasında Galata'dan Bebek'e taşınmış ve eğitim-öğretim faaliyetlerine burada sürdürmüştür. 1843 yılında okulun 50 öğrencisi vardı. Bu öğrencilerden 7-8'i zaten burada yaşayan Avrupalıların çocuklarıydı. Okul, Fransa'dan mali destek alıyor ve öğrencilere kariyerlerini Paris üniversitelerinde sürdürecektik kadar iyi eğitim veriyordu. On dokuzuncu yüzyıl boyunca sürekli olarak değişim ve gelişim gösteren Saint-Benoit Lisesinde, Fransızca klasik eğitimin temel dili olarak kalmış ve farklı etnik gruplardan oluşan öğrencilerin iletişim dili olmuştur.

<sup>15</sup> Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, İran'da da başlangıçta Amerikalılar İngilizlerin desteğinden faydalandı.

<sup>16</sup> Cizvit Cemaati, Papa XIV. Clement (1769-1774) tarafından, 21 Haziran 1773 yılında resmi olarak lağvedilmiştir. Esasında Cizvitlerin Fransa'daki oluşumları 1763 yılında dağılmıştır. Fransa Kralı XV. Louis (1717-1774), Cizvitlerin bazı uygulamalarından rahatsız olan devlet ve din adamlarının baskıları sonucu, Fransa'daki faaliyetlerine son vermiştir. Papalık tarafından lağvedilmesi 1773 tarihini bulmuştur. Cizvitler Doğu'daki faaliyetlerine devam etse de maddi yönden sıkıntılar çekmiştir. Bu tarihlerden sonra, Cizvitlerin yetersiz kaldığı zamanlarda, Lazaristler ön plana çıkmıştır. Lazaristlerin Cezayir misyonunun başkanı M. Viguier (1783-1797), müfettiş olarak İstanbul'a gitmek üzere görevlendirilmiştir. Fransa Kralı ve Papalığın da onayı ile 1783 yılında, M. Viguier İstanbul'a gitmiştir. Viguier İstanbul'a gelirken yanında 17 Lazarist Misyoner getirmiştir. Bunların bir kısmı; İzmir'e, Şam'a, Trablus'a, Lübnan Dağı Bölgesi'nde Antoura'ya ve Halep'e gönderilmiştir (Coşkun, 2022, s. 200-214).

<sup>17</sup> Kuruluşu 1360'lara dayanan, on altıncı yüzyıldan beri Cizvitlerce faaliyetlerini sürdüren Saint-Benoit (1584-1783), daha sonra 1783-1797 yılları arasında Lazaristlere devredilmiştir (Coşkun, 2022, s. 200-214).

Amerikalı misyonerler, Amerikan Board (Encümen-i Amerika-yı Azam-ı meblağ be Huruc) aracılığıyla İran'a gönderilmiştir. Amaçları, Doğu Asya'daki Nasturi Kilisesi'ni güçlendirmektir. Bu bölgede yaklaşık 140 bin Hristiyan yaşıyordu. Misyonerlerin İran toplumu hakkındaki bilgileri, geçmişe yaptıkları birçok geziye ve diğer misyonerlerin inceleme ve makalelerine dayanıyordu. Amerikan Board, Nasturilere<sup>18</sup> Hristiyanlığı ve mezheplerini yaymak amacıyla ilk olarak Urmiye'ye misyoner göndermiştir. Bu dernek, Adoniram Judson'ı ve J. L. Merik'i de İsfahan'a yollamayı kararlaştırmıştır (*Ferhang-e Sadid*, 27 Tir 1400 (12 Temmuz 2021)).

Amerikan Board misyonunun 1833 yılında İran'a ulaşan ilk üyeleri Papaz Justin Perkins (1805-1869) ve onun eşidir. Perkins, Urmiye idarecisi Malek Kasım Mirza tarafından karşılanmıştır. Kaçar hükümeti ve Urmiye'nin yerel yöneticileri, Osmanlı Türklerine ve ardından Amerikan misyonerlerinin eylemlerine karşı bölgedeki Hristiyanları desteklemiştir. Bunun için sebepleri vardı. İran hükümeti için Urmiye'de Hristiyan dini ve eğitim kurumlarının kurulması Türklerin önünde bir engel olarak görülüyordu. İkinci bir seçenek de en azından İran hükümeti "rahiplerin" Osmanlıların saldırılarına kendi çıkarları için direnmelerini umuyordu. Ama dini misyonerler İran'ın birliğine en ufak bir bağlılık duymamış ve başka bir misyon peşinde koşmuştur. Grubun önde gelen papazlarından Perkins, "İran'daki Müslümanlık ve İslam, Batı medeniyeti ve Hristiyanlığın artan parlaklığıyla yavaş ve güvenli bir şekilde karartılmalıdır" demiştir (*Ferhang-e Sadid*, 27 Tir 1400).

Öğrenci eğitimi alanında Perkins, Muhammad Şah Kaçar'ın Amerikan okullarının kurulmasını desteklemesi için bir ferman çıkarmasına ikna etmiştir. Fermana, Perkins'in ve Dr. Asahel Grant'ın<sup>19</sup>, halka Avrupa bilimini öğreterek faydalı

<sup>18</sup> Nasturiler, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı-İran devletlerinin topraklarında yaşamaktaydı. Nasturilerin üçte ikilik en önemli kısmı, Osmanlı topraklarında bulunmaktaydı. Nasturilerin çoğunluğunun Osmanlı topraklarında yaşamasına paralel bir şekilde, Nasturi Patriklik Kürsüsü de bu devlet sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Patriklik kürsüsü, on dokuzuncu yüzyıla kadar geçen süre zarfında Bağdat'tan Musul'a, oradan da 1779'da Nasturiler için daha güvenli bir yer olan Hakkari'ye taşınmıştır. (Dalyan, 2012, s. 16).

<sup>19</sup> Doktor Asahel Grant (d. 19 Ağustos 1809 New York, ö. 24 Nisan 1844, Musul), bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini ve yaptığı gezileri raporlaştırarak Amerikan Board örgütünün merkezine yollamıştır. Grant, 1841 yılında Londra'da yayımlanan "The Nestorians or the Lost Tribes" (Nasturiler ya da Kayıp Kabileler) ve ayrıca Grant'ın 1847 yılında Londra'da hatıralarını içeren "Memoir of Asahel Grant" (Asahel Grant'ın Hatıraları) adlarında kitaplar yayımlamıştır. Bu kitaplar o dönemde Nasturilerin yaşadığı Urmiye, Hakkari ve civarından bahsederek, Grant'ın görev yaptığı bölgelerin tarihi geçmişi, coğrafyası, nüfus yapısı ve bölgedeki nüfus mücadeleleri ve çatışmalar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu kitapların incelemesi yapılan bir makale için bkz. (Alan ve Kuş, 2018, s. 287-309.; Grant, 1841; Grant, 1847).

20 Ocak 1835 tarihinde Nasturi Misyonu kurucusu Perkins'in Tebriz'de dünyaya gelen kızı Charlotte'un yakalandığı bir ateşli hastalık nedeniyle üç gün içinde hayatını kaybetmesi sonucunda bölgede Amerikan Board örgütüne ait bir doktor bulunma isteği gündeme geldi. Aynı dönemde İran'da kolera salgının başlaması ve en yakın sağlık hizmetinin Tebriz'de bulunan İngiliz Büyükelçiliğinde görevli doktorların uzak olması nedeniyle buraya bir doktor gönderilmesi kararlaştırıldı. 28 Haziran'da Boston'dan hareket eden Dr. Grant, önce İzmir'e daha sonra İstanbul'a varmıştır. İstanbul'da onu Amerikan Board misyoneri William Goodell karşılamış ve evinde misafir etmiştir. Dr. Grant, burada 6 hafta kaldıktan sonra, önce Trabzon, sonra Erzurum yoluyla 20 Kasım'da Urmiye'ye ulaşmıştır. Burada yaptığı faaliyetlerin dışında konumuz açısından önemli diğer bir nokta Dr. Grant'ın Hakkari bölgesine ilki 1837 yılı olmak üzere 5 defa gezi düzenlemesi ve bu çerçevede bu bölgeye gelen ilk misyoner olma özelliği taşıdığı için önemlidir. (Dalyan, 2012; Açıkse, 2003).

Grant, dini ve kahince görüşlerinin namını yürütecek bir bina inşa etti. Nasturileri İsrail'in kayıp kabileleri olarak yorumluyor, onlara parlak bir dönem müjdeliyor ve Tanrı'nın apokaliptik şehirleri olarak, Yakın Doğu'da kısa bir süre sonra sona erecek İlahi Tarih'te onlara önemli bir rol biçiyordu. Grant'ın İncil pasajıyla desteklediği bu spekülasyonlar, onun Kürt-Nasturi dağlarındaki birkaç yıllık faaliyetlerinin coşkusunu iyide arttırmıştı. Grant'ın en önemli rakibi, varolan kiliseyi yükseltmeyi ve hatta İngiliz himayesini vaat eden Anglikan Misyonu'ndan Badger'di. Bkz. George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, c. II, London, 1852. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kieser, 2005, s. 96).

olunacağı yazılmıştır. Şah, misyonerlerin güvenliğini sağlamak ve onları korumak için üç asker görevlendirmiştir. Üç askerin her birine üç dolar verilmesi emredilmiştir. Urmiye valisi Necef Kuli Han da Perkins ve arkadaşlarını her bakımdan korumaya özen göstermiştir (Perkins, 1861, s. 48-49).

Böylece, Protestan mezhebini benimseyen Amerikalılar, Urmiye’de *İlk Erkek Okulunu* 18 Ocak 1836’da kurmuştur. Açılan yatılı okula ilk başta 7 Nasturi öğrenci kabul edilmiştir (Anderson, c. I, 1844, s. 178.; Wilder, 2012, s. 51). Bu tarihin üzerinden iki ay bile geçmeden okulunun öğrenci sayısı 30’a yükselmiştir (Arasteh, 1969, s. 121; Karimi, 1975, s. 25). Grant, 16 Ocak 1836 tarihinde İran prenslerinden Malek Kasım Mirza’yı ağırlamış ve onu misafir etmiştir. Kasım Mirza, bu ziyaret esnasında Grant’a okulun durumundan ve okulda verilen İngilizceden oldukça memnun olduğunu dile getirerek yerel dille birlikte bu eğitime devam edilmesi konusunda ısrarcı olmuştur (Thomas Laurie, Boston, 1853, s. 74; Dalyan, 2012, s. 50). Okula devam eden öğrencilerin önemli bir kısmı Urmiye’den olmakla birlikte, bunlar arasında Ada ve Charbash köylerinden gelen öğrenciler de bulunmaktaydı (Dalyan, 2012, s. 52).

Muhammed Şah’ın 1848’deki saltanatının sonunda, öğrenci sayısı 40 veya 50’ye yükselmiştir (Perkins, 1861, s. 109). 1850’lere gelindiğinde İran’daki *Amerikan Presbiteryen Misyoner Okullarının* sayısı 35 olmuştur. Buralarda 531 erkek çocuk, 196 kız çocuk olmak üzere toplamda 727 öğrenci vardı (Arasteh, 1969, s. 121). *Vezaret-i Maarif ve Evkaf ve Sanayi Müstezrefenin* yayımladığı bilgilerde, Tahran’da *Amerikan Erkek Okulunda İlkokul* (iptidaiye) bölümü 1873 yılında kuruldu. Burada 823 öğrenci eğitim gördü. Okulun müfredatında *İngilizce, Rusça ve dini dersler* vardı (Belge No. 297/17358, Ş. 1305 (1925)).

İran’da yirmi yıl boyunca Hıristiyanlık için hizmet eden Perkins, İran tarafından bu süre zarfında misyonerlik faaliyetlerine müsamaha gösterildiğini itiraf ederek hükümetten teşvik aldığını söylemiştir. Ancak Perkins’e göre hükümet 1853 yılında tüm yabancı etkileri kısıkanarak, doğal olarak misyon çalışmalarına bir kısıtlama getirmiştir. Bunun yanı sıra, Urmiye’deki misyonerlik çalışmalarını izlemek için hükümet bir ajan göndermiştir. İngiltere ile İran arasındaki savaş şiddetlendikçe buradaki baskı da artmıştır (Perkins, 1866, s. 23.)

Perkins, Herat Savaşı’nın (1856-1857) bir sonucu olarak İran ve Büyük Britanya arasındaki düşmanca ilişkilerin, hükümetin İran’daki Avrupalı ve Amerikan misyonerlik faaliyetlerine karşı husumeti ile sonuçlandığını açıkça belirtmiştir. Tıpkı Muhammed Şah döneminde olduğu gibi, misyonerler Avrupa çıkarlarıyla özdeşleştirildi. Bu nedenle, o dönemde İran dış politikasına bağlı olarak dönüşümlü olarak fayda veya zarar gördüler. Perkins’in en çok engellenen *Evanjelik* ve eğitim faaliyetlerine ilişkin tanımlaması, İran hükümetinin misyonerlik eğitim faaliyetlerinin kültürel yayılım biçimleri olduğu algısını doğruluyor. İran hükümeti tarafından desteklenen veya karşı çıkılan misyonerlik faaliyeti, bu dönemde hala bir dış politika ve azınlık meselesi olarak görülüyordu (Ringer, 2002, s. 157).

Perkins 1869’da öldü. Ölümü, İran’daki Amerikan propaganda çalışmalarında yeni bir aşamanın başlangıcıydı. Bu haberi, Amerika’daki *Merkez Misyonlar Kurulu* duyurdu: “İran’da yaşayan diğer uluslara, müjde vermenin zamanı geldi!”. Bundan böyle propagandanın hedefi sadece Nasturiler değil, Müslümanlar da olmuştur. İran’daki Amerikan misyonunun adı “Mission for the Nasturi” iken “Mission for the Irans” olarak değiştirilmiş ve görev alanları da genişletilmiştir. İran’da yaklaşık kırk yıllık faaliyetin ardından bu kilisenin misyonerlik faaliyetlerinin ilk aşaması sona ermiştir (*Ferhang-e Sadid*, 27 Tir 1400).

Kendilerine yandaş Protestan topluluğu oluşturmak için Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan İngiliz misyonerler, Asyalı Hıristiyanlar olarak nitelendirilen Nasturilere yönelik çalışmalarda bulunmuştur. İlk kez 1842'de başlattıkları bu faaliyetler için bir İngiliz din adamı Dr. Badger, Kanterbury Başpiskoposu tarafından görevlendirilmiştir. Bu nedenle İngiliz Kilisesi ile Nasturilerin patriği arasında dostluk kurulmuştur. Perkins'in halefi yeni okullar kurmaya çalıştığına, yeterli düzeyde kitabın olmaması dahil olmak üzere birçok sorunla karşılaşmıştır. Kitapların çoğunun dili anlaşılabilir ve eski Asurca yazıldığı için karmaşık gelmiştir. Aslında Roma Kilisesi'ne tabi olan İranlı Nasturiler, İsa'nın dini hakkında çok az şey biliyordu ve eğitilmiş insan sayısı da azdı. Halkın okuryazarlık düzeyinin düşük olması ve Hıristiyanlığın ilkeleri hakkında bilgi eksikliği, Batılı misyonerlere Nasturileri "yeni dini kabul etme"yi ikna etmeleri için uygun bir fırsat sunmuştur. Amerikalı misyonerler Nasturi yerleşim yerine vardıklarında sadece 40 erkek ve aynı zamanda piskoposun kız kardeşi okuma yazma biliyordu. Süryaniler<sup>20</sup>, yüzyıllardır Müslümanlarla yan yana yaşıyordu ve İran hükümetinin dini azınlıklara karşı tutumu hoşgörülüydü. Yabancı ajanlardan kaynaklanan sıkıntılar, bazı tedbirleri gerektiriyordu. Dini misyonerlerin gelmesiyle azınlıklara yönelik sert muamele, batılı misyonerlerin bunu kendi çıkarlarına kullanmaları için bir bahane haline gelmiştir. Bu nedenle Amerikalı, İngiliz ve Fransız misyonerlerin gelişinden sonra, Hıristiyan mezhepleri ile misyoner heyetleri arasında, Müslümanlar ile yerli Hıristiyanlar arasındaki farktan daha büyük bir fark oluşmuştur (*Ferhang-e Sadid*, 27 Tir 1400).

İngiliz Misyonununun esas amacı diğerleri gibi eğitime ağırlık vermektir. Bu amaçla 1886'da Nasturiler için *bir erkek ve bir kız okulu ile bir matbaa* kurulmuştur. Daha çok Urmiye ve Güneydoğu Anadolu'da faaliyette bulunan İngiliz misyonları yirminci yüzyılın başlarında Van civarında da okullar açarak çalışmalar yapmıştır (National Archives of the United States, M.C.1107/20, 1918) Matbaa, Osmanlı Devleti'ndeki misyoner faaliyetleri gibi İran'da da önemliydi. Bunun için açılan yeni tarz okulların yanında bir de matbaa kurulması şarttı. Mesela, İran'a 1840'ta misyonerlerden Dr. Wright'ın ve Bay Breath'in gelişi ve onların matbaa kurmaları kutlanmıştır. Bay Merrick bu yıl ayrıca Müslümanlar misyonundan Nasturi misyonuna transfer edilmiştir (Perkins, 1861, s. 70, 75)

Bölgedeki Dürziler üzerinde de etkinlik kurmaya çalışan İngilizler, Ortadoğu'daki güçlerini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi İngiliz misyoner faaliyetlerinin temelinde dini ve mezhebi gerçekler olduğu kadar Fransa ve Rusya gibi ülkelere karşı Osmanlı topraklarında bir Protestan kesiminin oluşmasını sağlamak amacı da yatıyordu (Sezer, 1999, s. 169-183).

**Tablo 2.** İran'daki Amerikan Presbiteryen Misyon Okulları, 1836-1934 (Arasteh, 1969, s. 64, 65, 121; krş. Laurie, 1863, s. 297; Karimi, 1975, s. 25).

Yıl	Okul Sayısı	Erkek Çocukları	Kız Çocukları	Toplam
18 Ocak 1836	1	30	-	30

<sup>20</sup> On dokuzuncu yüzyılda, İran'daki Süryanilerin çoğu; Urmiye'ye, Selmas'a, Hoy'a, Musul'a ve Bağdat'a dağılmıştı. Batılı misyonerlerin Nasturiler arasında propagandaya ek olarak nüfuz rekabeti bazen rüşvet şeklini almış ve Fransız Katolik misyonerleri ve Nasturi rahipler, Amerikan-İngiliz misyonerle rekabet halinde Roma Kilisesi'nden Süryanilere vatandaşlık için para ödemiştir (*Ferhang-e Sadid*, 27 Tir 1400, <https://farhangesadid.com/fa/news/5105/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%85%DB%8C%D8%B3%DB%8C%D9%88%D9%86%E2%80%8C%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%A7%D9%85%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86> [Erişim tarihi, 11.06.2023]).

1840	17	414	25	439
1850	35	531	196	727
1860 <sup>21</sup>	48	678	367	1045
1870	54	-	-	865
1890	147	-	-	2666
1922	24	2331	1327	3658
1925	56	-	-	8346
1926	45	-	2619	2619 <sup>22</sup>
1934	7	-	-	1185

İsa Sadık, 1836'dan 1840'a kadar, iki okul Amerikalıların ve dört okul da Fransızların olmak üzere, Urmiye, Tebriz ve Salmas ve Culfa şehirlerinde toplamda altı yabancı okul kurulduğunu söylemiştir (Sadık, 1352 (1973), c. 4, s. 122-23). Thomas Laurie'ye göre, (1863, s. 297) 1840 yılında, sadece Urmiye ve civarında 17 okul kurulmuştur. Laurie'nin yayınladığı istatistikte, 1840'tan 1860 yılına kadar, bölgede, en çok 1853 yılında 79 okul bulunduğu yazılmıştır. Öğrenci ve okul sayıları zaman içinde değişiklik göstermiştir. Sadık'a göre ise 1859 yılında birkaç Amerika ve Fransız okulu; Tahran, İsfahan, Reşt ve Hamedan şehirlerinde kurulmuştur (1352 (1973), c. 4, s. 122-23). Ardakani; Urmiye, Salmas, Tebriz, İsfahan ve Tahran şehirlerinde okullar açıldığını belirtmiştir (1370, c. I, s. 367). Sadık, Nasırüddin Şah döneminde toplam 18 yeni okul inşa edildiğini belirterek; bunlardan beş tanesinin (Darülfünuna ait) İranlılar ve devlet tarafından, yedi tanesinin Amerikanlar, altı tanesinin de Fransızlar tarafından kurulduğunu söylemiştir. Bu bilgilere göre, Nasırüddin Şah döneminde (1848-1896), misyoner okullarının arttığını belirtmekle birlikte verilerde tutarsızlık olduğunu söyleyebiliriz.

Dihkan'a (1398 (2019), s. 45) göre, Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerinin başladığı tarihten 1896 Nasırüddin Şah'ın öldüğü tarihe kadarki dönemde, Urmiye ve civarı köylerde 117 okul kurulmuştur. Bu okullarda 2410 çocuk ve genç eğitim görmüştür. Verilen bilgilere göre yabancı okullar, Osmanlı'da olduğu gibi, İran'da da 1830'larda başlangıçtan sonra, 1860-1890 arasında oldukça ciddi rakamlara ulaşmıştır.

Yukarıda verilen tabloya göre, İran'da, 1890 yılına kadar kurulmuş 147 Amerikan okulunda, 2666 öğrencinin eğitim aldığı tespit edilmiştir (Arasteh, 1962, s. 121). Bu bilgilere göre, Protestan okullarının çoğu Hristiyan nüfusunun çok olduğu Urmiye ve civarında faaliyet göstermiş ve bu okulların sayıları her geçen gün artmıştır.

*Amerikan Presbiteriyen Kilisesi Urmiye'de faaliyetlerini genişlettiğini, Amerikan Presbiteriyen Kilisesine bağlı şubelerin (istasyon) çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. 1872'te Tahran'da ve Urmiye'de, 1873'te Tebriz'de, 1873 yılında ise Hemedan'da şubeler kurulmuştur. 1883'te bu şubeler arasındaki mesafe nedeniyle misyoner heyeti ikiye bölünmüştür. Urmiye ve Tebriz, Batı İran misyonunun bir parçasıyken, Tahran ve*

<sup>21</sup> 1840 ile 1860 yılları arasında kız-erkek öğrenci sayıları, okul sayıları ve ilahiyat öğrencilerinin toplamı için bkz. (Laurie, 1863, s. 297).

<sup>22</sup> Ruzname No: 2863, *Amuşeş-i Umumi-i Dohteran de Deveran-ı Kacar ve Rıza Han*, Haber no: 514961, *Donye-e Ektesad*, 22 Hordad 1402. [Yayımlanma tarihi: 02/12/1391].

Hemedan, Doğu İran misyonunun bir parçası olarak kabul edilmiştir. Ancak yıllar sonra, 1931'de bu ofisler yeniden bir araya gelerek kendilerine "Persia" adını seçmiştir. Son olarak 1935'ten itibaren "İran Misyonu" olarak bilinmeye başlanmıştır (*Ferhang-e Sadid*, 27 Tir 1400).

Bilindiği gibi, İran'da kızların eğitimi geleneksel yöntemlerle *mektephaneler*de yapılmıştır. İngiliz misyonerlerin özellikle de İngiliz rahip Joseph Wolf'un desteğini alan Amerikalı misyonerler, İran'da kız misyoner okulları açılması için çok çaba sarf etmiştir. Bu çaba Amerikan misyoner heyetinin İran'a yerleşmesini sağlamıştır (*Ferhang-e Sadid*, 27 Tir 1400). Bu şekilde İran'a siyasi heyetlerin mübadelesi ile yeni teknikler ve bilgiler edinmek için geleneksel eğitim yönteminde dönüşüm gerekliliği hissedilmiştir (Perkins, 1866, s. 10; Robab, 1370 (1991), s. 82; Farsani, 1378 (1999), s. 122; Kitabdar, 1398 (2019), s. 72-75). Nitekim 1838 yılında yeni kız okullarının işletilmesi için ruhsat çalışmaları başlatılmıştır. Muhammed Şah Kaçar, kız okulu açılması için bir ferman yayımladıktan sonra Urmiye'de 1838'de *ilk Amerikan kız okulu* (Medrese-i Geranet) da açılmıştır. Perkins, Urmiye'de kız okulunu *dört Nasturi* öğrenciyle kurmuş ve bu sayı 1840'ta 24 öğrenciye ulaşmıştır. Bu okulda dini ilimlerin yanı sıra *halı dokuma, dikiş, nakış, demircilik* gibi *ev işleri ve el sanatları* da öğretilmiştir (Perkins, 1866, s. 12-13; Farsani, 1378, s. 122; Kitabdar, 1398 (2019), s. 72-75).

Urmiye'de açılan bu ilk misyoner kız okulundan iki yıl sonra, *Medrese-i Ojen Bore* adında bir kız okulu daha açılmıştır. Müslüman kızların okumasını destekleyen Ojen Bore'nin seyahatnamesinde geçen bilgilere göre, bu okul 1840 yılında Urmiye'de kurulmuştur. Öğrenciler Katolik, Ermeni ve Müslüman'dı. Burada önemli olan nokta Müslüman öğrenciler için *İranlı ruhani* tarafından *İslami fıkıh dersi*, Hıristiyan öğrenciler için ise *peder* tarafından *Hristiyan fıkıh dersi* verilmesidir (Sarıkçıoğlu, 2020, s. 114). Bunun yanı sıra, Urmiye'deki kız okuluna 1891'de iki Müslüman kız kaydedilmiştir. Bu okulun öğrencileri, 1909 yılında kademeli olarak artarak 120'ye ulaşmıştır (Dihkan, 1398 (2019), s. 45). Misyonerlerin okul hizmetlerinden başka, *Kilise Misyoner Heyetinden* Mary Bird de Müslüman kadınlar için İsfahan çarşısında bir hastane açmıştır (Lambton, 2015, s. 204). Amerika ve Avrupalı misyoner enstitülerin yardımlarının yanı sıra, İran'da tıp, geleneksel doktorlar ve hekimbaşılar tarafından yönetiliyordu (Ekhtiar, 1994, s. 220).

Kız okullarının başkent Tahran'da açılması, Osmanlı Devleti'nin aksine, görece geç bir tarihe denk gelir. Urmiye'de 1838'de ilk kız okulu açıldıktan sonra 1865 yılında Tebriz, Urmiye, Salmas, İsfahan gibi şehirlerde *Saint Vincent de Paul* (Cemiyet-i Haheran-ı Vinsen de Paul) Hayırsever Kızlar tarafından birkaç kız okulu kurulmuştur (Ardakani, c. I, 1370 (1991), s. 367; Farsani, 1378 (1999), s. 89-101). 12 kişiyle gündüz öğretime başlayan okul, ertesi yıl 9 Ermeni kızın kaldığı yatılı okula dönüşmüştür. On yıl sonra daha geniş bir alana yayılarak *İran Bethal* isminde tanınmıştır. Okul, kendini geçindirebilme çabası nedeniyle ücretiydi. Nasreddin Şah okulun gelişiminden etkilendiği için, buraya yılda 100 bin tümen bağışta bulunmuştur. Yahudi ve Zerdüşt kızları 1888'de kabul edilmiştir, ancak Müslüman kızlar 1896'ya kadar okula girememiştir. İki yıl sonra *İran Bethal* gündüz okuluna dönmüş ve 7'si Müslüman olan 63 kız çocuğu okula kaydolmuştur. İlk mezun sınıf 2 Ermeni kızdan oluşmuş ve 1896'ya gelindiğinde toplam 6 kız *on ikinci sınıf* diploması almıştır. 1913'te 345 kayıtlı öğrenciden 154'ü Müslüman'dı (Ardakani, c. I, 1370 (1991), s. 367; Arasteh, 1962, s. 120) Böylece İranlı Müslüman kızlar Amerikan okullarına gidiyordu. Bu okullarda, İran'da ikamet eden dini azınlıkların veya yabancı politikacıların kızlarının ve ayrıca zengin İranlıların çocuklarının öğrenim gördüğü açıktır (Celali, 2010 (1389), s. 45-60).

İran'da, Darülfünunu (1851) ve modern Ermeni mekteplerini örnek alarak kurulan okullar da vardır. Bu okulun kuruluş serüveni diğerlerine göre farklılık arz

etmektedir. Zillüssultan lakaplı Mesut Mirza, şahın en büyük oğlu olduğu için veliaht olmayı doğal hakkı olarak görüyordu. Ancak şahın, Ağa Muhammed Han'ın veliaht prensin annesinin "Kaçar Hanedanından" olması konusundaki iradesine bağlı kalması, Mesud Mirza'dan sonra gelen küçük kardeşi Muzafferüddin Mirza'nın veliaht olmasına sebep oldu.<sup>23</sup> Bu nedenle, Mesud Mirza, çok hırslı ve saldırgandı. Nasırüddin Şah, oğlunu önce Fars Eyalet İdaresine sonra da İsfahan'a gönderdi. Mesud Mirza bu şehirde var olan birçok soruna rağmen, yetkinliğini ve uzmanlığını göstermek için bazı reformlar başlatmıştır. Hatta anılarında İsfahan'ı Yahudilerin imreneceği kadar çok geliştireceğine dair yeminler etmiştir.

Bu hırslı prensin, "yeni tarz"da bir okul kurma fikri, bazı devlet işleri yapmak için başkente gittiğinde ve Tahran'da kaldığı süre boyunca, *Darülfünunu* ziyaret ettiği zamanda aklına geldi. Zillüssultan buradaki kimya ve fizik laboratuvarlarını, insan vücudunun iskelet modellerini görünce o kadar heyecanlandı ki okul personeline 300 tümen bahşiş verdi. Birkaç gün sonra (Şubat-Mart 1881) şaha yazdığı bir mektupta, Darülfünun tarzında bir okul kurmak için onay istedi. Mektupta, İsfahan'ın Culfa şehrinde beş-altı tane *Ermeni okulu* kurulduğunu ve Ermeni çocuklarının okullara gittiğini yazdı (*Ruzname-yi Ferheng*, 26 Recep 1296 (16 Temmuz 1879), no. 7). Zillüssultan'ın bizzat bu okulun kurulmasına izin vermesi, ziyaret etmesi ve önemli miktarda mali yardımda bulunması ilginçtir (Dehkani-Tafti, 1998, s. 510-512). Ancak, Zillüssultan, *Humayun Okulunu* (Kraliyet Okulu) kurmaya karar verdiğinde, Nasırüddin Şah'a yazdığı mektubunda onun varlığının zararlı olduğunu bildirmiş ve okulun müdürü Dr. Robert Bruce Bey'in<sup>24</sup> kıtlık zamanında bile İsfahan Culfa'sında bir

<sup>23</sup> Sultan Mesud Mirza *Zillüssultan* (d. 5 Ocak 1850 Tebriz- ö. 2 Temmuz 1918), Kaçar prensi ve Nasırüddin Şah'ın en büyük oğludur. Zillüssultan, kendisini tahtın gerçek sahibi olarak görmüş ve Nasırüddin Şah'ın ölümünden sonra Muzafferüddin Şah'tan büyük olmasına rağmen Kaçar olmayan bir anneden dünyaya geldiği için tahttan mahrum edilmiştir. Babası Nasırüddin Şah ve annesi İfatüssatna'dır. (Ayani Muhammed Şah'ın kardeşi Bahman Mirza'nın hizmetkarı, Rıza Kuli Bey'in kızıdır). Kaçar olmayan bir anneden doğduğu için onun yerine veliaht prens olarak Muzafferüddin Mirza seçildi. Mesud Mirza, kralın gölgesi anlamına gelen *Zillüssultan* ünvanını almadan önce Mazenderan ve Esterabad'ı, ardından *Eminüddeve* ünvanıyla Fars ve İsfahan hükümetlerinin idaresini devraldı. Fars hakimiyeti sırasında büyük bir zulüm sonucu tahttan indirilmiş ancak bir süre sonra İsfahan'a giderek 34 yıl boyunca halka zulmederek hüküm sürmüştür. Zillüssultan, iyi donanımlı ve düzenli bir kuvvet oluşturdu. Tebaasından zorla ve ağır vergiler toplayarak, kendisinden sonra on nesil yetecek efsanevi bir servet topladı. 1879 civarında, yerel ordusunun desteğiyle gücünün zirvesine ulaştığında, merkezi hükümetin emirlerini görmezden geldi. 1881'de Nasırüddin Şah'a valilik pozisyonunu alma karşılığında çok büyük bir miktar para teklif etmeye hazır olduğunu söyledi. Bir süre sonra krallığı ele geçirmeyi düşündü ve hayalini asla gerçekleştirmemesine rağmen ömrünün sonuna kadar onu yapmaya çalıştı. Zillüssultan'ın emrinde 21.000'den fazla asker vardı ve Harbiye Nezaretinin kendisine devredilmesi konusunda ısrar etti. Bu haber Nasırüddin Şah'ın kulağına ulaştığında, şah İsfahan'a gitmek ve oradaki durumu araştırmak istedi. Bu sırada Zillüssultan, Tahran'a geldi. Zillüssultan, şaha ve saray mensuplarına enfes hediyeler sundu. Ancak kısa bir süre sonra şah, bir ferman çıkararak onu İsfahan hariç tüm hükümet topraklarından kovdu. Muzafferüddin Şah'ın tüm saltanatı boyunca İsfahan'ın hükümdarı Zillüssultan oldu. Zillüssultan, meşrutiyetçilerle sert bir şekilde uğraştı. Diğer çılgınlıkları arasında, şahın bu şehre aldırış etmemesi ve ülkenin mutlak hâkimi olması için İsfahan'da Safevi dönemine ait değerli eser ve binaları yıkması vardı. Mesud Mirza ömrünün sonuna doğru, bir süre Avrupa'da bulundu ve 10 Temmuz 1297'de (22 Ramazan 1336 H. (1 Temmuz 1918) yetmiş yaşında vefat etti. (Müesses-i Mutaalat-ı Tarih-i Muasır-i İran, 28 Ferverdün 1400, <https://psri.ir/?id=ibqim7p7> [Erişim tarihi 19.06.2023].

<sup>24</sup> O dönemde Dr. Robert Bruce, kıtlıktan mustarip insanlara 7.000 sterlinden fazla para verdi. Dr. Bruce, halka tıbbi yardım yaptı ve binlerce İranlıyı ölümden kurtardı. Dr. Bruce, Nasırüddin Şah ile şahın Avrupa gezisi sırasında İngiltere'de tanışmıştı. Bruce, sonrasında, İran için bir okul, hayır kurumu ve kliniğin inşaatını hazırlamıştır. Bu piskopos, 1911 yılında İngiltere'de vefat edene kadar, 17 yıl boyunca Mesudiye Okulunu yönetti. Burada, Piskopos Stewart'ın ardından Bay Ellis, Walker ve Valentine müdür oldular. 1890'da Dr. Bruce ve Piskopos Edward Stewart'ın (d. 23 Şubat 1836 Seylan, ö. 1904 Londra) Yeni Zelanda'dan İran'a gelmesinden sonra, 1893 yılında koleji Culfa'dan İsfahan'ın zengin ve ünlülerinden Eminü'l-Şeriat'ın evine ve bahçesine taşıdı. Nahar Farshadi ve Darülhükema'nın (şimdiki Valilik Binası)



Ermeni okulu açtığını belirterek, bir grup Ermeni çocuğunu bu okula kaydettirdiğini söylemiştir.

Mesut Mirza Zillüssultan'ın, Mekteb-i Humayunu kurarken örnek aldığı okullardan biri *Mesudiye Okulu* (Masterbros-Yatılı Okulu)dur. Bu okulun 1875/1876'da kurulduğunu biliyoruz. Bu okulun kurulmasına Zillüssultan tarafından izin verilmiştir. Bruce Bey, Zillüssultan'a minnettarlığını ifade etmek için, okula "Mesudiye" adını vermiştir. Zillüssultan bazen bu okulu ziyaret ederek, öğrencilerin *piyano* çalmalarını ve *spor* yapmalarını izlemiştir.

Mesudiye Okulunun 1879 yılında yedi farklı sınıfta okuyan 149 öğrencisi vardı. Bu okulda Ermenicenin yanı sıra Farsça ve İngilizce öğretilmiştir. Tarih, coğrafya, genel aritmetik, cebir, geometri, doğa felsefesi (deneysel bilimler) ve astronomi dersleri okulun müfredatı arasındaydı. Bu okulun düzenli tatilleri ve sabit ders saatleri vardı. Okul, hafta sonu cumartesi öğleden sonra başlayıp pazartesi sabahına kadar devam etmiştir. Yıl içinde aşırı sıcaklar nedeniyle sadece ağustos ayında tatil edilmiştir. Bu okulun ilginç özelliklerinden biri, 24 saat bakılan on iki yatılı öğrencinin varlığıydı. Okulda 149 erkek öğrenci ve erkek okulunun yanındaki bir başka binada 51 Ermeni kız öğrenci eğitim görmüştür. Kızların müfredatında, erkek okulunun derslerine ek olarak, *dikiş*, *dokuma* ve genellikle kadınlara öğretilen bazı *el sanatları* vardır (*Ruzname-yi Ferheng*, 16 Temmuz 1879, no. 7).

Yukarıda bahsedilen diğer bir Ermeni okulu da *George Okuludur*. Bu okul, Katolik mezhebine aitti ve Peder Pascal tarafından kurulmuştur. Öğrenciler, okul müdüründen, coğrafya, tarih, aritmetik, Ermenice, İngilizce ve Farsça derslerinin yanı sıra Katolik dinine ait bilgiler öğrenmiştir. Grigor adlı başka bir personel, Farsça gramer ve edebiyat öğretmiştir. Zillüssultan'ın okulu ziyaretinden sonra, onu öven bir *Farsça kaside* ve hediye takdim edilmiştir. Görünüşe göre, Zillüssultan için Masterbros Okulu, daha fazla şeref ve yakınlığa sahipti ve ona George Okulundan daha fazla ilgi gösteriyordu. Çünkü Zillüssultan, her yıl bir kez, adıyla bilinen *Mübarek Mesudiye Okulunu* ziyaret etmiştir. Velinimet olarak onların derslerinin ve eğitimlerinin inceliklerini incelemiş, onları her türlü mükâfat ve lütuflarla gururlandırmıştır (Askerani, 1392).

## Sonuç

Bu makalede, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ve İran'da yapılan misyonerlik faaliyetleri anlatılmaya çalışılmıştır. Tespit edilen bilgilere göre, 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdiği vicdan hürriyeti prensibi ile tanınan mezhep değiştirebilme serbestliğinden en fazla yararlananlar Protestan misyonerleri olmuştur. Osmanlı'da Tanzimat ve Islahat fermanları yayımlandığı için siyasi tepkilerden korkan şah da bu tür okullara ses çıkaramamıştır. 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları ile azınlıklara tanınan siyasi ve hukuki hakların genişletilmesinden yararlanan misyonerler, bölgede faaliyetlerini arttırmıştır. Çeşitli dini teşkilatlar hem Hristiyanlığı yaymak hem de Osmanlı'daki Hristiyanları devlete karşı kullanmak için Osmanlı Devleti'ne gelerek yüzlerce okul, hastane ve yetimhane açmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ve İran'da rüşdiye gibi modern mektepler kurulmadan önce misyoner mektepleri açılmıştır. Bu okulların Osmanlı'da daha çok Beyrut, Suriye,

malikaneleri ve bahçeleri içinde yer alan Amin al-Tajjar'ın eski caddesine (şimdiki adı, Hasht Behesht Caddesi'dir) nakledildi. Bu okul sonradan *Edep Lisesi* (Debiristan-ı Edeb) oldu. İran hükümetinin 1940'ta bütün yabancı okulların kapatılması emri üzerine yapılan görüşmeler sonrası Edeb Lisesi mobilyalarıyla birlikte hükümete satıldı ve bundan sonra doğrudan *Vezalet-i Ferhengin* denetimi altına alındı (Dehkani & Tafti, 1998, s. 510-512).

Halep ve Erzurum gibi merkezden uzak eyaletlerde açıldığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan, İran'daki misyonerler, 1834-1870 yılları arasında, en çok Azerbaycan Eyaleti'nde, Urmiye ve Salmas şehirleri yakınında aktifken, Britanya misyonerlik etkinlikleri daha çok İsfahan, Kirman, Yezd ve Şiraz gibi İran'ın güney bölgelerindeki şehirlerde toplanmıştır (Ringer, 2002, s. 145). Buna göre, İran'da ilk modern mektep Darülfünun (1851) kurulmadan önce, Avrupalı ve Amerikan misyonerler tarafından Avrupa tarzı okullar açılmaya başlanmıştır. Bu okulların sayısında 1860'lardan başlayarak hızla bir artış vardır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ve Islahat fermanlarının yayımlanması, siyasi nedenlerden dolayı, her iki Müslüman devletin de bu okulların açılmasına ses çıkaramamalarına neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yabancı okulların denetlenmesi hukuki bir düzenleme ile 1869 yılında *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* yayınlanmasından sonra yapılabilmişse de İran'da yabancı okulların denetimi herhangi bir nizamnameye dahil değildi. Söz konusu nizamnamenin 128 ile 131. maddeleri arasında özel öğretim sorunu ele alınmıştır. İki devletin yabancı okulların denetimi konusunda taşıdığı en önemli farklardan biri budur.

Misyonerler, açtıkları okullara hem Osmanlı Devleti'nde hem de İran'da Müslüman kızların da alınmasını sağlamıştır. Böylece misyoner okullarının, Müslüman nüfusu özellikle de kız çocuklarını etkilediklerini söyleyebiliriz. Misyonerlerin ortak özelliğinden diğeri, dini tebliğ yaptığı sıralarda kutsal ve dini kitapların basılması için matbaa kurmalarıdır. Özellikle okulda okunacak kitapları basmak ve yerli halka Hristiyanlığı yayma amacıyla okulların yanında matbaa açılmıştır.

Özel okul statüsündeki misyoner okulları, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, genellikle hükümet tarafından (şah, sultan veya yerel yöneticiler) izinli ve ruhsatlı okullardı. Ancak ruhsatsız bir şekilde evlerde veya okullarda eğitim veren okullar da vardı. Tablo I'de gösterilen okulların bazıları ruhsatsızdı. Bunun yanında okulların ortak özellikleri "özel okul" statüsünde oldukları için öğrencilerden belli bir ücret alınmasıydı. Ayrıca yukarıdaki örnekte de olduğu gibi bazı yerel yöneticiler ve şah/sultan tarafından yabancı okullara bağlıta bulunmak hükümdarın şanıydı.

Misyonerlerin ve öğrencilerin önem verdiği konulardan biri de yabancı dildir. Fransızca neredeyse bütün misyonerlerin ortak diliydi. Bunun yanında İngilizce, Farsça, Türkçe, Ermenice, Asurca, öğretilen diğer diller arasındaydı. Hatta Nasırüddin Şah'ın Fransızca öğrenmek için Tebriz'de Lazarist Fransuva Cemiyetinin kurduğu "Daru'l-İlmi Şinasi Milel"e gittiğini bilinmektedir. Bu okul bütün İranlılara açık olmasıyla ve İran şahının okulu olmasıyla ünlüydü.

İngiliz misyoner okullarında genellikle İngilizce ön plandayken, Fransız okullarında Fransızca öğretilmeye çalışılmıştır. Okullar esasen din okulu olduğu için, kaydolan öğrencilerin Hristiyanlığın çeşitli mezheplerine geçmeleri bekleniyordu. Bu nedenle, okullardaki müfredat büyük ölçüde dinseldi. Ayrıca Amerikalılar, Süryanilere dini inançlarını kabul etmeleri için para ödüyorlardı. Bununla birlikte, öğrenciler; Süryani alfabesini öğrendi, edebiyat ve bilimde çok saygın kazanımlar elde ederek *Kutsal Yazılar* hakkında dersler aldı. Öğrencilerin çoğu, teolojiyi sistemini önemli ölçüde tanıyarak mezun oldu (Perkins, 1861, s. 10). Osmanlı Devleti'ndeki misyoner okulları da benzer şekilde cemaatin kökenine göre, pozitif bilimlerden başka, Fransızca, İngilizce ve Ermenice gibi dilleri ve din dersleri ağırlıklı çalışmıştır.

Bu dönemde siyasetle iç içe olan hatta politikanın emrinde çalışan misyonerler, ait oldukları ülkelerden gördükleri büyük destekler sayesinde dikkate değer başarılar göstermiştir. Faaliyet alanlarını köy, kasaba gibi ülkenin en ücra köşelerine kadar

götüren misyonerler, buralarda okul, hastane ve yetimhane açarak çalışmalarının sonuçlarını almaya başlamıştır. Bu çalışmada, on dokuzuncu yüzyılda misyoner okullarının, Müslüman toplumların yanında, Osmanlı Devleti'nde ve İran Kaçar Hanedanı'nda yaygınlaştığını tespit edilmiştir. Dini tebliğ amacıyla ülkeye girdiklerinde, misyonerlik faaliyetlerinin, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren aşırıya ulaştığı görülmektedir. Elde ettiğimiz bilgilerin analiz ve sentezi sonucunda, tespit ettiğimiz misyonerlik faaliyetlerinin on dokuzuncu yüzyılının başından itibaren, Müslüman devletlerde popülerlik kazanmaya başladığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

## Kaynaklar

### Arşiv Kaynakları ve Salmeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Tercüme Odası, (HR. TO.) 146/92.

İrade Dahiliye, (İ.DH.) 547/38078; 606/42205 Lef 1 ve 2.

İran Milli Arşivi, Vezaret-i Maarif ve Evkaf ve Sanayi Müstezrefe, 297/17358, Ş. 1305 (1925).

İstatistik-i Umumiye İdaresi, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1313.

Maarif-i Umumîye Nezâreti idaresinde bulunan mekâtib-i ibtidâiye, rüşdiye, idâdiye, âliye ile mekâtib-i hususiye ve ecnebiyenin ve Dersaadet'de tahriri icra kılınan ve taşrada mevcut bulunan kütüphanelerin istatistiki, Matbaa-i Osmaniye, Dersâadet, 1310-1311.

National Archives of the United States, M.C. 1107/20, 1918.

### Sürelî Yayınlar ve Kitaplar

Açıkses, E. (2003). *Amerikalıların Harput'taki misyonerlik faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aksu, A. (2008). Buzdağının ötesi: American Board'un kuruluşunda ve ilk faaliyetlerinde (1810-1825) İngiliz misyonerlerin katkıları, *Kutadgubilig*, 13, 293-316.

Aksu, A. (2015). *Osmanlı'da iki Amerikalı Misyoner Levi Persons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs seyahat raporları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Akyüz, Y. (2008). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Alan, G. ve Kuş, A. (2018). Amerikan board misyoneri Asahel Grant'ın memoir of asahel grant ve the nestorians or the lost tribes adlı çalışmalarının Orta Doğu'yu anlama açısından kurgusal ve içerik analizi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 61, 287-309.

Alan, G. ve Bolat, G. (2011). The American board and the Ottoman women's education, *History Studies, Relationships of the USA and the Great Middle East Special Issue*, 105-117.

Alan, G. (2002). Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alan, G. (2007). Amerikan board okullarında yürütülen misyonerlik faaliyetleri, *Journal of Islamic Reserch*, 20 (4), 464-475.

Altaf Khaki, S. & G. N. (2016). Qajar women: The pioneers of modern women education in Persia, *The Journal of Central Asian Studies, Srinagar* (23)1, 65-81.

- Amanat, A. (2022). *Modern İnan Tarihi*, (çev. Saner Sarı), (ed. U. Töre Sivriođlu), İstanbul: Doruk Yayımcılık.
- Anderson, R. (1844). report to the prudential committee visit to the mission in the levant, american board commissioners foreign mission, C. I, Boston.
- Arasteh, R. (1962). *Education and Social Awakening in Iran 1850-1960*, Leiden: E. J. Brill.
- Ardekani, H. M. (1965). Dovvomin Karavan-e Marifet, *Yagma*, 10, 592-98.
- Ardekani, H. M. (1991). *Tarih-i Müessesatı Temedüni-i Cedid der İnan I*. Tahran: Daneşgahi Tahran.
- Atai, M. F. (1992). *The sending of Iranian students to Europe, 1811-1906*, Ph.D. Dissertation. Berkeley: University of California.
- Ataş, D. (2022). *Osmanlı Devleti'nde Amerikan board misyonerleri*, (ed. Fisun Çoban Döşkaya ve Yakup Öztürk). Ankara: Berkan Yayınevi.
- Bengül, B. ve Ayaz, R. (2017). İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecine etkileri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 61, 1-45.
- Badger, G. (1852). *The nestorians and their rituals*, C. II, London.
- Balcı, S. (2008). Osmanlı Devleti'nde modernleşme girişimlerine bir örnek: lisan mektebi. *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 44, 77-98.
- Biçer, B. (2016). Türkiye'de protestan eğitim dizgesi Amerikan kolejleri 1839-1922. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Avrasya Özel Sayısı, 50-53.
- Buzpınar, Ş. T. (2003). Suriye ve Filistin'de Avrupa nüfuz mücadelesinde yeni bir unsur: İngiliz misyonerleri (19. Yüzyıl), *İslam Araştırmaları*, 10, 107-120.
- Celali, İ. (2010/1389). Berresi-yi Nekşe-i Zenan der Tesis-e Medrese-i Cedid ve Amuzeş-i Dohteran der Devre-yi Meşrute, *Meskuyye*, (14)5, 45-60.
- Coşkun, İ. (2022). Osmanlı Devleti'nde bir Fransız misyoner okulunun kuruluş süreci: Saint-Benoit (1360-1804), *Erzincan Üniv. SBE Dergisi*, 15(2), 200-214.
- Cox, S. S. (2010). *Bir Amerikan diplomatının İstanbul anıları 1885-1887*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Çağır & Türk, M. C. (2017). 1869 Maarif-i umumiye nizamnamesi ve Türk eğitim tarihindeki yeri, *ASEAD*, (4)11, 37-50.
- Çağır, M. (2023) Osmanlı Devleti'ndeki İranlı öğrenciler, *I. Uluslararası İnan Çalışmaları Kongresi Kitabı*, 76-110.
- Dalyan, M. G. (2012). XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870, Ankara: Öncü Kitap.
- Dehkani & Tafti, H. B. (1998), Episcopal. *Encyclopaedia Iranica* (C. VIII, s. 510-512).
- Devlet İstatistik Enstitüsü (2000). Tanzimat'tan Cumhuriyete modernleşme sürecinde eğitim istatistikleri 1839-1924, (haz. Mehmet Öznur Alkan), *Tarihi İstatistikler Dizisi*, 6, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Dihkan, A. (1398/2019). *Serzemin-i Zerdoşt*, Tahran: İbn Sina.
- Dutton, S. (Jan., 1911). American Education in the Turkish Empire, *The Journal of Race Development*, (1)3, 353.

- Ekhtiar, M. D. (1994). *The Dar al-Funun: Educational Reform and Cultural Development in Qajar Iran*, Ph.D. Dissertation. New York University: Department of Near Eastern Languages and Literatures.
- Ergin, O. (1940). *Türk maarif tarihi*, C. I-II, İstanbul: Osmanbey Matbaası.
- Fortna, B. C. (2005). *Mektebi Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İslam, devlet ve eğitim*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Grant, A. (1841). *The nestorians and the lost tribes*, London: John Murray.
- Grant, A. (1847). *Memoir of asahel grant*, New York: Compiled by Rev. A. C. Lathrop.
- Gündüz, Ş. (2020). Misyonerlik, *TDVİA*, C. 30, Ankara: TDV Yayınları.
- Hadidi, J. (2012). France XV. French schools in Persia, *Encyclopaedia Iranica*, (c. X, S. 2, 178-181).
- Hamlin, C. (2010). *Türkler arasında: Türkiye'de misyonerlik faaliyetleri ve Robert Koleji*, (Çev. Arzu Taşcan-Mustafa Hizmetli), İstanbul: TBDD.
- Hamlin, C. (2011). *Robert Kolej'i kuran misyonerin anıları: Türkler arasında*, (çev. Hasan Yüksel), İstanbul: Merdan Yayınları.
- Haydaroğlu, İ. P. (1989). Türk-İtalyan ilişkileri çerçevesinde İtalyan okulları, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Ankara Yolu Dergisi*, 4, 566.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Coşkun, İ. (2022). Osmanlı Devleti'nde bir Fransız misyoner okulunun kuruluş süreci: Saint-Benoit (1360-1804), *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15(2), 200-214).
- İnan, U. (2015). *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan misyonerlik faaliyetleri*, Ankara: TTK.
- İpek, Y. (2010). *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Babilik ve Bahailik*, İstanbul: Ekim Yayınları.
- Karimi, L. C. (1975). *Implications of American missionary presence in 19th and 20th century Iran*, (Master of Arts in History), Portland State University.
- Kasimi Puya, İ. (1377). *Medaris-i Cedid der Devre-yi Kacariye, Banyan ve Pişreovan*, Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi.
- Kılıç, H. (2006). *İran'ın modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nin rolü (1848-1923)*. [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi: Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü.
- Kieser, H-L. (2005). *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde misyonerlik, etnik kimlik ve devlet 1839-1938*, (çev. Atilla Dirim), İstanbul: İletişimi Yay.
- Kitabdar, F. Z. (1398), *Amuzeş-i Dohteran-ı Kacar ta Pehlevi-yi Evvel, Roşd-i Amuzeş-i Tarih*, (20)3, 72-75.
- Kocabaşoğlu, U. (1989). *Kendi belgeleriyle Anadolu'daki Amerika (19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner okulları)*, İstanbul: Arba Yayınları.
- Lambton, Ann K. S. (2015). *War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present (History and Society in the Islamic World)*, (ed. Roxane Farmanfarmanian) içinde, Stephanie Cronin, "Building a New Army: Military Reform in Qajar Iran" Londra: Routledge.

- Laurie, T. (1853). *Dr. Grant and Mountain Nestorians*, Boston: Gould and Lincoln.
- Laurie, T. (1863). *Woman and Her Saviour in Persia*, Boston: Gould and Lincoln.
- Mahmud Cevad İbnü'l-Şeyh Nafi (1338/1920). *Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihce-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Menashri, D. (1992). *Education and the making of modern Iran*. Ithaca, NY: Cornell University Pres.
- Misyon, Misyonerlik. (1972). *Meydan Larousse*, C. 9, İstanbul: Meydan Gazetecilik ve Neşriyat, 843.
- Misyoner. (1990). *Ana Britannica*, C. 16, İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Mutlu, Ş. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar*. [Doktora Tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Nefisî, S. (1344/1928). *Târîh-i İctimâ'î ve Siyâsî-yi İrân*, C. I-II, Tahran.
- Ortaylı, İ. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler*, *Amme İdaresi Dergisi*, 14(3), Ankara.
- Perkins, J. (1861). *Missionary life in Persia: Being Glimpses at a quarter of a century of Labors among the Nestorian Christians*, Boston: American Tract Society.
- Perkins, J. (1866). *Historical sketch of the mission to the Nestnrians, American board of commissioners for foreign missions*, Boston.
- R. G. Wilder, (1861). *Mission schools in India of the American Board of foreign missioans*. New York.
- Ringer, M. M. (1998). *Education and reform in Qajar Iran, 1800-1906*, [Ph.D. Dissertation]. Los Angeles: University of California.
- Ringer, M. M. (2002). *Education, religion, and the discourse of culturel reform in Qajar Iran*, California: Mazda Publishers.
- Robab, H. (1370). *Medaris-i Nesvan ez Ağaz ta 1314, Mecelle Goncine-yi Esnad*, (1)1, 82. *Ruzname-yi Ferheng*, (26 Recep 1296 (16 Temmuz 1879). No: 7.
- Sadık, İ. (1334). *Tarih-i Ferheng-i İran*, Tahran: Şirket-i Sihhami.
- Sadık, İ. (1352). *Yadegar-ı Omr*, C. 4, Şirket-i Tabe Ketap.
- Salt, J. (1985-86). *Ottoman Christians and Foreign Missionaries in the Nineteenth Century*, *International Journal of Turkish Studies*, (3)2, 53-67.
- Sarıkcıoğlu, M. (2020). *Ondokuzuncu ve Yirminci Yüzyıl Başlarında İnan'da Eğitim Reformları (Kaçarlar Dönemi)*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Sarıkcıoğlu, M. (2021). *Tebriz Başkonsolosluğu'nun kuruluşu'nun 100. yılı*, (ed. Umud Başar). İstanbul'da ve Tebriz'de Açılan Fransız ve Amerikan Okulları (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı), T.C. Dışişleri Bakanlığı: Atlas Akademi.
- Sevinç, N. (2007). *Osmanlı'dan günümüze misyoner faaliyetler*, İstanbul: Bilge Oğuz Yayıncılık.
- Sezer, A. (1999). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; misyonerlerin Türkiye'deki faaliyetleri*, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 169-183.
- Shahvar, S. (2009). *The forgotten schools: The Baha'is and modern education in Iran, 1899-1934 (International Library of Iranian Studies)*, London: I.B.Tauris.

- Somel, A. S. (2019). *Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yay.
- Stannard, D. (2004). *Amerika'nın soykırım tarihi*, (çev. Şaban Bıyıklı), İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Stone, F. (1984). *Academies for Anatolia: A study of the rationale, program and impact of the educational institutions sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980*, ABD: University Press of America.
- Şişman, A. (1986). *Mekteb-i Osmânî (1857-1864)*, *Osmanlı Araştırmaları V*, İstanbul.
- Tabataba. *Shafak-e Sorkh*, (20 Temmuz 1933).
- Tala, H. (1400). *Abbas Mirza, Gilan: İntişarat-ı Semergand*, Dördüncü Baskı.
- Taşkın, F. (2020). Amerikan Board'un Protestanlaştırma Projesi: Antep Amerikan Kız Okulu (1859-1917), *History Studies*, (12)3, 877-896.
- Toprak, Z. (1999). Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihinden örnekler: Arnavutköy Amerikan kız koleji, *Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, 29, 48-50.
- Torabi Farsani, S. (1378). *Esnad-ı ez Medaris-i Dohteran ez Meşrute ta Pehlevi*, Tahran: Sazman-ı Esnad-ı Milli-i İran.
- Torabi Farsani, S. (Mehr 1387). Roned Amuzeş-i Zeban ez Ağaz Novgerayi ta Payan-i Asr Rezaşah, *Daneşnameh*, (3)1, 89-101.
- Tozlu, N. (1991). *Kültür ve eğitim tarihimizde yabancı okullar*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uyanık, E. (2017). Yabancı okullarda eğitim gören Osmanlı'nın Müslüman çocukları (1865-1908)", *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 1-29.
- White, E. G. (1995). *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan koleji hatıraları*, (çev. Cem Tarık Yoksel), İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Yenişehirlioğlu, F. (2013). Arnavutköy Amerikan kız koleji, *Kebikeç*, 36, 121-130.
- Yıldız, Ö. (2009). *Misyonerlik ve Amerikan board teşkilatı, (Türkiye'de siyasi sosyal hayata etkileri)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

### İnternet Kaynakları

- Askerani, M. R. (1392). Tesis-e medares-i cedid der esfahan ta asr-ı meşrutiyet, *Dünya-ye İktisad*, <https://donya-e-egtesad.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE-%D8%A7%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF-31/726854-%D8%AA%D8%A7%D8%B3%DB%8C%D8%B3-%D9%85%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%B3-%D8%AC%D8%AF%DB%8C%D8%AF-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%D8%B5%D9%81%D9%87%D8%A7%D9%86-%D8%AA%D8%A7-%D8%B9%D8%B5%D8%B1-%D9%85%D8%B4%D8%B1%D9%88%D8%B7%DB%8C%D8%AA> [Erişim tarihi 28.03.2024].

*Ferhang-e Sadid*, (27 Tir 1400). “Karname-yi Misyonha-yı Amrikayi der İran”, <https://farhangesadid.com/fa/news/5105/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%85%DB%8C%D8%B3%DB%8C%D9%88%D9%86%E2%80%8C%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%A7%D9%85%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86> [Erişim tarihi, 11.06.2023].

Müessese-i Mutaalat-ı Tarih-i Muasır-i İran (28 Ferverdin 1400). *Mesud Mirza Zil es Sultan*, <https://psri.ir/?id=ibqim7p7>, [Erişim tarihi, 19.06.2023].

Ruzname No: 2863, (22 Hordad 1402). *Amuzeş-i Umumi-i Dohteran de Deveran-ı Kacar ve Rıza Han, Donye-e Ektesad*, Haber no: 514961. <https://donya-e-ektesad.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE-%D8%A7%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF-31/514961-%D8%A2%D9%85%D9%88%D8%B2%D8%B4-%D8%B9%D9%85%D9%88%D9%85%DB%8C-%D8%AF%D8%AE%D8%AA%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%D8%AF%D9%88%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D9%82%D8%A7%D8%AC%D8%A7%D8%B1-%D8%B1%D8%B6%D8%A7%D8%AE%D8%A7%D9%86> [Erişim tarihi, 19.06.2023].